

บทที่ 2 วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง การใช้ประโยชน์ และการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชนในบริเวณพื้นที่ลุ่มน้ำห้วยยอด มุ่งที่จะศึกษาถึงศักยภาพของชุมชนตลอดจนภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการใช้ประโยชน์ และการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เพื่อหารูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ร่วมกัน (Co-Management) ระหว่างชุมชน รัฐ และองค์กรเอกชน(NGOs) ทำให้เกิดการพัฒนาย่างยั่งยืนในพื้นที่ลุ่มน้ำ จึงมีความจำเป็นอย่างมากในการศึกษาแนวคิด ทฤษฎี จากเอกสารที่ได้มีผู้เคยศึกษาวิจัยไว้มาประกอบในการทำวิจัยดังนี้

- (1) แนวคิดเรื่องนิเวศวิทยามนุษย์
- (2) แนวคิดเรื่องนิเวศวิทยาการเมือง
- (3) แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วม
- (4) แนวคิดเรื่องป่าชุมชน
- (5) แนวคิดเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืน
- (6) แนวคิดเรื่องเครือข่าย

2.1 แนวคิดเรื่องนิเวศวิทยามนุษย์

ความคิดทางนิเวศวิทยายอมรับว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศวิทยา (Ecosystem) ซึ่งมีความสัมพันธ์ร่วมกันระหว่างสิ่งมีชีวิต ได้แก่ มนุษย์ ป่าไม้ สัตว์ป่า และสิ่งมีชีวิตต่างๆ ซึ่งประกอบเป็นระบบนิเวศอยู่ภายใต้การโยงใยของระบบเชื่อมโยงต่างๆ ที่สร้างความสมดุลให้เกิดขึ้นในระบบนิเวศ มนุษย์จึงมีความจำเป็นที่ต้องพึ่งพาและอาศัยอยู่ในระบบนิเวศอย่างใดก็ตาม พฤติกรรมของมนุษย์อันเกิดจากระบบสังคมที่มีองค์ประกอบสำคัญ ที่มีอิทธิพลต่อความสมดุลของระบบนิเวศ การจัดการ การที่มุ่งหวังให้เกิดความสมดุล จึงมุ่งถึงการที่จะให้มนุษย์สามารถอาศัยอยู่และพึ่งพิงกับระบบนิเวศโดยไม่มีการทำลาย

ฮอว์ลีย์ (Hawley,1950) ได้ให้คำนิยาม นิเวศวิทยาของมนุษย์ว่าเป็นการศึกษาแนวทางการอยู่รวมกลุ่มของมนุษย์ เพื่อความอยู่รอดในพื้นที่หนึ่ง ๆ และมนุษย์ถือได้ว่าการพัฒนาการที่เหนือสัตว์และพืช มนุษย์ไม่อยู่ในระบบยอมจำนนต่อธรรมชาติ แต่มนุษย์จะอาศัยเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับสภาพแวดล้อม ตลอดจนมีสถาบันตามลักษณะวัฒนธรรม และการอาศัยอยู่ร่วมกันเป็นสังคม

นาท คัททิวรูปท์ (2520) กล่าวว่าไว้ว่าจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ และความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีจะกลายเป็นปัจจัยสนับสนุนให้มีการเพิ่ม จำนวนของประชากรอย่างรวดเร็ว ในลักษณะของการเติบโตแบบทวีคูณ โดยมีการทำนายไว้ว่า พ.ศ. 2543 (ค.ศ.2000) ประชากรของโลกจะเพิ่มเป็น 7,000 ล้านคน จากเหตุการณ์ดังกล่าวจะทำให้มีการใช้ทรัพยากรของโลกอย่างฟุ่มเฟือย นอกจากนี้การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจ และความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ยังเป็นตัวเร่งให้มีการขุดค้นนำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ประโยชน์อย่างมากมาส่งผลทำให้เกิดปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลง เกิดมลภาวะ เช่น อากาศเป็นพิษ น้ำเสีย การพังทลายของดิน รวมทั้งการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ อาจกล่าวได้ว่ามนุษย์เปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมจนเสียภาวะสมดุล ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสถานะแวดล้อมในระดับภูมิภาคและระดับโลก ซึ่งตรงกับที่ มนัส สุวรรณ (2539) กล่าวว่า มนุษย์และธรรมชาติมีความสัมพันธ์กันอย่างลึกซึ้งและแน่นแฟ้น อันเป็นความสัมพันธ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอด เริ่มจากความสัมพันธ์ที่มนุษย์ถูกควบคุมโดยธรรมชาติในสมัยก่อน มาเป็นความสัมพันธ์แบบมนุษย์เอาชนะธรรมชาติ และในบางพื้นที่บนพื้นโลกมีลักษณะความสัมพันธ์แบบมนุษย์กำลังถูกทำลายโดยธรรมชาติ สาเหตุที่สำคัญของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เนื่องจากการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของจำนวนประชากรโลก โดยมีใช่เป็นการเพิ่มเพียงปริมาณเท่านั้น แต่เป็นการเพิ่มความต้องการทั้งในสิ่งที่จำเป็นและไม่จำเป็นสำหรับชีวิต เมื่อพิจารณาเปรียบเทียบกับทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่างจำกัด ถึงแม้ว่าบางชนิดจะสามารถสร้างเสริมขึ้นได้ก็ตาม แนวโน้มว่าปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และธรรมชาติจะทวีความเข้มข้นและมีความรุนแรงยิ่งขึ้น และในระบบนิเวศทุกระบบย่อมมีขีดจำกัดของธรรมชาติอยู่ ถ้ามนุษย์ทำกิจกรรมใดเกินขอบเขตของธรรมชาติแล้ว ย่อมเกิดผลเสียต่อมนุษย์มากกว่าผลดี ตัวอย่างเช่น การเปลี่ยนสภาพป่าให้เป็นพื้นที่เพาะปลูก เมื่อป่าที่มีลักษณะดินเหมาะสมแก่การเพาะปลูก ถูกเปลี่ยนไปใช้ทำการเพาะปลูกต่อไปจนหมดสิ้น ก็จะเป็นการสร้างความไม่สมดุลให้แก่ธรรมชาติ และยังเกิดผลเสียให้แก่มนุษย์ในไม่ช้า เช่น การพังทลายของดิน การขาดแคลนน้ำ ฝนไม่ตกต้องตรงตามฤดูกาล เป็นต้น

นอกจากนี้ ในทางนิเวศวิทยาชี้ให้เห็นว่า ป่าไม้ช่วยให้ระดับน้ำฝนมีปริมาณสูงพอที่จะทำให้พืชต่างๆอยู่ได้ การทำลายป่าไม้ ไม่ใช่ทำให้การระเหยของน้ำในดินเร็วขึ้นเท่านั้น แต่จะทำให้ปริมาณน้ำฝนที่ตกลงมาน้อยลงด้วย เพราะป่าไม้สามารถทำให้ความชื้นหมุนเวียนกลับเข้าไปในบรรยากาศได้โดยการระเหย จับตัวเป็นเมฆและกลั่นตัวเป็นฝนตกลงมา การศึกษาเรื่องนี้พบว่า การระเหยกลับของน้ำจากป่าไม้ 2.5 ไร่(1 เอเคอร์) มีปริมาณเท่ากับการระเหยของน้ำ 2,500 แกลลอนต่อวัน เป็นการสร้างระบบธรรมชาติในการนำน้ำกลับมาใช้ ถ้าไม่มีป่าไม้ การนำความชื้นกลับเข้ามาในธรรมชาติ ก็จะหยุดชะงักไป ทำให้น้ำต้องสูญเสียไปจากระบบนิเวศอย่างรวดเร็ว

การเกิดพุงหญ้าก็สามารถทำให้เกิดการหมุนเวียนของน้ำเกิดขึ้นได้บ้าง แต่ไม่สมบูรณ์เท่าป่าไม้ (มุกดา สุขสมาน, 2538) ป่าในทางนิเวศวิทยาถือว่าเป็นสังคมของพืชและสัตว์ องค์ประกอบของป่า จึงมิได้มีแต่ต้นไม้ใหญ่ ยังมีไม้เล็กไม้น้อย สัตว์เล็กสัตว์น้อย ดิน น้ำ และแร่ธาตุต่างๆ เป็นองค์ประกอบที่ทำให้เกิดการผลิตรักษาระดับดุลยภาพทางนิเวศวิทยาไว้ได้ การใช้ป่าของมนุษย์ ไม่ได้แต่เพียงการใช้ไม้ หรือการใช้พื้นที่เพื่อการเกษตรกรรมเท่านั้น หากยังรวมไปถึงการใช้ทรัพยากรทั้งหมดที่รวมเป็นป่า ป่าเป็นบ่อเกิดของรายได้และอาชีพมากมาย และทรัพยากรมีค่าในป่าก็เป็นที่ต้องการของมนุษย์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ที่อาศัยอยู่ใกล้เคียงป่า

2.2 แนวคิดเรื่องนิเวศวิทยาการเมือง

แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง เริ่มเกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 1970 - 1980 ซึ่งนักสังคมศาสตร์เริ่มตระหนักมากขึ้นเกี่ยวกับความเกี่ยวโยงระหว่างปัญหาสิ่งแวดล้อมและความสำคัญทางการเมือง โดยเฉพาะในประเทศโลกที่สาม นิเวศวิทยาการเมืองจึงเกิดขึ้นในฐานะที่เป็นกระบวนการทัศน์ใหม่ในการศึกษาความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมกับการพัฒนาทางเศรษฐกิจและการเมือง กระบวนการทางการเมืองต่อการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม โดยได้เสนอกรอบความคิดนิเวศวิทยาการเมืองในโลกที่สามขึ้นมา โดยเฉพาะซึ่งระบุว่าควรให้ความสำคัญต่อปฏิสัมพันธ์ระหว่างพลังทางสังคมและการเมืองทั้งหลาย ตลอดจนความสัมพันธ์ของพลังเหล่านั้นกับการเปลี่ยนแปลงและการจัดการสิ่งแวดล้อม แต่สิ่งที่ควรหลีกเลี่ยงก็คือ การอนุমানทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้เพราะวิธีดังกล่าวไม่ให้ความสำคัญแก่ปัจจัยทางด้านนิเวศวิทยา รวมทั้งไม่ให้ความสำคัญถึงแหล่งที่มาของการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะบทบาทของนโยบายของรัฐและแรงผลักดันจากนานาชาติ และอีกประการหนึ่งก็คือ ไม่นำเอากลุ่มที่ไม่มีอำนาจอย่างเช่น ชาวนาและผู้ด้อยโอกาสทั้งหลายเข้ามาในการวิเคราะห์

Bryant (1992) ได้สำรวจองค์ความรู้ทางนิเวศวิทยาการเมืองในประเทศโลกที่สาม โดยแบ่งประเด็นการวิจัยออกเป็น 3 ประเด็นหลักคือ หนึ่ง แหล่งที่มาเชิงบริบทของการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม สอง ความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากร และสาม ผลสะท้อนทางการเมืองที่ตามมาจากการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม โดยประเด็นที่หนึ่ง เกี่ยวกับที่มาเชิงบริบทของการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม จะเกี่ยวข้องกับนโยบายของรัฐ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับรัฐ และระบบทุนนิยมโลก อันจะสะท้อนถึงผลกระทบที่ปรากฏขึ้นของพลังผลักดันจากรัฐและจากนานาชาติ ในด้านสิ่งแวดล้อมในโลกที่ระบบเศรษฐกิจ และการเมืองต้องพึ่งพาอาศัยกันมากขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งเราจะพบเห็นความขัดแย้งระหว่างบทบาทของรัฐ ในฐานะผู้ปกป้องรักษาสิ่งแวดล้อมกับชาวบ้านที่มีวิถีการดำรงชีพต้องพึ่งพิงอยู่กับทรัพยากรธรรมชาติ (Walker, 1989) ประเด็นที่สอง เป็นความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากร หรือเรื่องกรรมสิทธิ์ในทรัพยากรนั่นเอง โดยศึกษา

ความสัมพันธ์ระหว่างสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร การต่อสู้ของชุมชน และการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ และประเด็นที่สาม ผลสะท้อนทางการเมืองของการเปลี่ยนทางด้านสิ่งแวดล้อม ซึ่งจุดสนใจจะอยู่ที่ผลกระทบของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่มีต่อกระบวนการทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ซึ่งเป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบคอบโต้ระหว่างสังคมและสิ่งแวดล้อม อันทำให้มีผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมที่มีต่อความไม่เสมอภาคทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนการขาดเสถียรภาพทางการเมือง ตัวอย่างเช่น Blaikie (1985) พบว่าการพังทลายของดินส่งผลกระทบต่อกลุ่มผู้ผลิตรายย่อยในชนบทและคนจนในเมือง หรือจากการศึกษาของ Lohmann (1990) ก็พบว่า การทำสวนป่ายูคาลิปตัสในประเทศไทยมีผลต่อความสูญเสียโอกาสในการเลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านรวมทั้งโอกาสในการเก็บหาของป่าและอาจส่งผลถึงความเสื่อมโทรมของดิน และระดับน้ำใต้ดินด้วย

ในการใช้ประโยชน์ และการจัดทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ดิน น้ำ และป่าไม้ ในกรณีที่มีทรัพยากรธรรมชาติจำกัดแต่ผู้ใช้ประโยชน์มีจำนวนมากขึ้น ซึ่งผู้ใช้ประโยชน์ก็มาจากกลุ่มผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน การเกิดความขัดแย้งในการใช้ประโยชน์และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นสิ่งที่ยากจะหลีกเลี่ยงได้ อันที่จริงแล้วความขัดแย้งโดยตัวของมันเองไม่ใช่ปัญหา แต่ปัญหาอยู่ที่เราจะจัดการหรือแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งได้อย่างไร ฉะนั้นเป้าหมายของคนที่มีเจตน์จํานงในการจัดการปัญหาไม่ได้อยู่ที่การพยายามหลีกเลี่ยงหรือหนีปัญหา แต่อยู่ที่การพยายามเพิ่มทักษะในตัวเอง เพื่อที่จะช่วยให้ผู้อื่นสามารถแก้ไขปัญหาดัง ๆ ตามความต้องการของคนเหล่านั้นได้

Moore (อ้างในสมศักดิ์ สุขวงศ์ 2541) ได้แบ่งความขัดแย้งเป็น 3 ประเภท

1. ความขัดแย้งแอบแฝง หมายถึง ความตึงเครียดที่ยังมิได้พัฒนาไปเป็นความขัดแย้งอย่างเต็มรูปแบบ
2. ความขัดแย้งที่กำลังก่อตัว หมายถึง สถานการณ์ที่กลุ่มบางกลุ่มได้มองเห็นประเด็นปัญหา และมองเห็นว่ากำลังมีความขัดแย้งเกิดขึ้น หากแต่ยังไม่ได้มีการลงมือแก้ปัญหาหรือทำการเจรจา เพื่อแก้ปัญหา
3. ความขัดแย้งเด่นชัด หมายถึง สถานการณ์ที่มีคู่กรณีที่กำลังมีความขัดแย้งหรือกรณีพิพาทกันอยู่ และบางครั้งอาจจะหาทางออกหรือทางแก้ไขไม่ได้

สาเหตุของความขัดแย้ง จำแนกออกได้หลายประการ คือ

1. ความขัดแย้งที่เกิดจากข้อมูล เช่น ข้อมูลไม่เพียงพอ ความเข้าใจผิด การรับรู้ที่แตกต่างกัน

2. ความขัดแย้งที่เกิดจากผลประโยชน์แตกต่างกัน เช่น การแย่งชิงทรัพยากรที่มีจำกัด
3. ความขัดแย้งที่เกิดจากโครงสร้าง เช่น การแย่งชิงอำนาจ ความไม่เท่าเทียมในอำนาจการควบคุม การกระจายทรัพยากร
4. ความขัดแย้งที่เกิดจากความสัมพันธ์ เช่น ความแตกต่างในบุคลิกภาพ การแสดงพฤติกรรมที่ไม่ดี ซ้ำซาก
5. ความขัดแย้งที่เกิดจากค่านิยม เช่น ความแตกต่างในโลกความเชื่อหรือปรัชญา ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ประเพณีและการเลี้ยงดู

สาเหตุของความขัดแย้งดังกล่าวข้างต้น สามารถนำมาใช้อธิบายและวิเคราะห์ความขัดแย้งในเรื่องทั่ว ๆ ไปได้ค่อนข้างดี อย่างไรก็ตามปัจจัยทางวัฒนธรรมมีความสำคัญมาก เทคนิคและวิธีการในการจัดการหรือแก้ไขปัญหาความขัดแย้งที่ได้รับการพัฒนาขึ้น ซึ่งส่วนใหญ่มาจากประเทศตะวันตก อาจจะใช้ไม่ได้ผล หากละเลยการพิจารณาปัจจัยทางวัฒนธรรม เนื่องจากเทคนิคและวิธีการดังกล่าวอาจจะใช้ได้ในประเทศหนึ่งหรือวัฒนธรรมหนึ่ง แต่อาจจะไม่สามารถใช้ได้ในประเทศอื่น หรือวัฒนธรรมอื่น

ในกรณีประเทศไทยความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรป่าไม้มีสาเหตุมาจากความแตกต่างในโลกทัศน์ ความเชื่อ ค่านิยม และทัศนคติ เช่น กรณีความขัดแย้งของการจัดการพื้นที่คุ้มครองหรือพื้นที่อนุรักษ์ มีฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องโดยตรงและโดยอ้อมหลายฝ่าย ได้แก่ ฝ่ายรัฐบาลโดยกรมป่าไม้ ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ กลุ่มองค์กรเอกชนทั้งกลุ่มที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยกับการอพยพโยกย้ายราษฎรที่อยู่ในพื้นที่ออกจากเขตป่าอนุรักษ์ และกลุ่มอื่น ๆ ที่มีความคั่นตัวในการอนุรักษ์ป่าไม้และสิ่งแวดล้อม ซึ่งอาจจะมีได้มีส่วนเกี่ยวข้องหรือมีส่วนได้ส่วนเสียโดยตรง แต่ว่ากลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้มีประสบการณ์ในการจัดการพื้นที่อนุรักษ์ที่แตกต่างกัน บางกลุ่มมีประสบการณ์โดยตรง บางกลุ่มมีประสบการณ์โดยอ้อม บางกลุ่มอาจจะไม่มีความรู้อะไรเลย แต่เนื่องจากมีกระแสการตื่นตัวเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมในปัจจุบันในสังคมของประเทศไทยทุกสังคม โดยผ่านสื่อต่าง ๆ คนส่วนหนึ่งอาจจะไม่เคยไปเที่ยวป่าเลย แต่ได้สร้างภาพการอนุรักษ์ขึ้นในใจที่ละเล็กทีละน้อยจากสิ่งที่ได้เห็นได้ยินผ่านสื่อประเภทต่าง ๆ จนกลายเป็นความเชื่อว่า การอนุรักษ์ป่าไม้ต้องเป็นอย่างนั้นต้องเป็นอย่างนี้ ในขณะที่กลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียโดยตรงคือ กรมป่าไม้ ชาวบ้าน องค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ต่าง ๆ ก็มีแนวคิด ความเชื่อโลกทัศน์และประสบการณ์ตรงของตนเอง ทำให้ยากที่จะหาข้อยุติในการแก้ไขปัญหาอันเป็นที่ยอมรับของทุกฝ่ายได้

ดังนั้นปัญหาความขัดแย้งที่เกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพยากรป่าไม้ที่เกิดขึ้นจำแนก
ได้ดังนี้

1. ความขัดแย้งที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของการได้มาซึ่งทรัพยากร ตัวอย่าง เช่น การประกาศพื้นที่เป็นป่าอนุรักษ์แห่งใหม่ ทำให้ชาวบ้านที่เคยเข้าไปเก็บหาของป่า เพื่อใช้ดำรงชีวิตไม่สามารถเข้าไปเก็บหาของป่าได้ เป็นต้น
2. ความขัดแย้งที่เกิดจากความไม่เท่าเทียมกันในการได้มาซึ่งทรัพยากร ตัวอย่าง เช่น การที่รัฐบาลมีสิทธิให้สัมปทานทำไม้แก่เอกชน ทำให้ชาวบ้านที่อยู่ใกล้ป่าที่ได้รับสัมปทานไม่สามารถตัดไม้ นอกจากเก็บหาของป่าเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่านั้น
3. ความขัดแย้งที่เกิดจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากร การเพิ่มของจำนวนประชากร ทำให้ปริมาณของทรัพยากรมีจำกัดหรือลดจำนวนลง และเกิดการแย่งชิงระหว่างกลุ่มผลประโยชน์
4. ความขัดแย้งที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงอำนาจ เช่น การประกาศพื้นที่อุทยานแห่งชาติ หรือเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ทำให้รัฐบาลมีอำนาจอันชอบธรรมในการเข้าไปจัดการพื้นที่ดังกล่าว ทำให้เกิดความขัดแย้งกับชุมชนที่อาศัยอยู่เดิม
5. ความขัดแย้งที่เกิดจากความรู้สึกขาดความมั่นคง เช่น กรณีของชนกลุ่มน้อยที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งรัฐมีนโยบายในการอพยพคนออกจากพื้นที่แต่ขาดความชัดเจนในทางปฏิบัติ ทำให้ชนกลุ่มน้อยอาศัยอยู่ด้วยความหวาดระแวงและไม่ทราบว่าจะอนาคตจะเป็นอย่างไร
6. ความขัดแย้งที่เกิดจากความแตกต่างในค่านิยม เช่น การอนุรักษ์และการพัฒนาเศรษฐกิจ การใช้ประโยชน์จากป่าเกี่ยวข้องกับศาสนาและพิธีกรรม กับการใช้ประโยชน์จากป่าเกี่ยวกับการท่องเที่ยว หรือทัศนคติเกี่ยวกับป่าที่แตกต่างของเจ้าหน้าที่ป่าไม้และชาวบ้าน
7. ความขัดแย้งที่เกิดจากการขาดแคลนข้อมูลข่าวสาร เป็นการขัดแย้งเนื่องจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องไม่ได้รับข้อมูลอย่างเท่าเทียมกัน ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งอาจปิดบังหรือบิดเบือนข้อมูล
8. ความขัดแย้งที่เกิดจากนโยบายของรัฐ เป็นสาเหตุหนึ่งในหลายประเทศ ประเทศไทยก็พบว่า มีนโยบายของรัฐหลายนโยบายที่ขัดแย้งกัน เช่น นโยบายการพัฒนาประเทศ ซึ่งบ่อยครั้งสวนทางกับนโยบายการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ หรือนโยบายการส่งเสริมพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออกเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง

ฉะนั้นในการจัดการหรือแก้ไขปัญหาความขัดแย้งใด ๆ มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องศึกษาและวิเคราะห์ว่าอะไรคือต้นตอหรือสาเหตุของความขัดแย้งที่แท้จริง เพราะหากว่าสาเหตุที่แท้จริงของปัญหาได้รับการแก้ไข โอกาสที่ความขัดแย้งจะเกิดขึ้นอีกก็มีมาก นอกจากนี้

เราต้องพยายามมองหรือวิเคราะห์ความขัดแย้ง ในมิติที่แตกต่างกันด้วย เช่น มิติทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม เพราะการเปลี่ยนแปลงของมิติหนึ่งย่อมมีผลกระทบต่อมิติ อื่นๆ ด้วย เช่น การเปลี่ยนรัฐบาลหรือผู้บริหารประเทศอาจมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงนโยบาย สาธารณะที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ และการเปลี่ยนนโยบายดังกล่าว อาจส่งผลไปถึง สิทธิและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ที่ชุมชนท้องถิ่นมีอยู่

กระบวนการในการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับความขัดแย้งในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ ดังนี้

1. การผูกไมตรี (Concliation) เป็นวิธีการแก้ปัญหาโดยคนกลางที่ช่วยพูดคุย สื่อสารกับคู่กรณีแต่ละฝ่าย โดยมีวัตถุประสงค์ในการลดความเครียดและพยายามที่จะหาข้อตกลง ในกระบวนการแก้ปัญหา

2. การช่วยอำนวยความสะดวก (Facilitation) เป็นการช่วยเหลือจากบุคคล ที่สามในการจัดประชุมให้กับคู่กรณี

3. การเจรจาต่อรอง (Negotiation) เป็นกระบวนการโดยความสมัครใจที่คู่กรณี ทั้งสองฝ่ายพบกันและเจรจาหาวิธีการแก้ไขปัญหาที่เป็นที่ยอมรับของทั้งสองฝ่าย

4. การค้นหาข้อเท็จจริง (Fact Finding) เป็นการแสวงหาข้อเท็จจริงของประเด็น ปัญหาโดยบุคคลที่สาม โดยพยายามรวบรวมข้อมูลจากทุกฝ่าย และทำการสรุปประเด็นปัญหาที่ สำคัญ วิธีการนี้สามารถนำไปใช้เป็นเทคนิคในกระบวนการเจรจาต่อรองได้ด้วย

5. การประนีประนอม (Mediation) เป็นการช่วยเหลือจากบุคคลที่สามใน กระบวนการเจรจาต่อรอง ผู้ไกล่เกลี่ยประนีประนอม ไม่มีอำนาจในการตัดสินใจใดๆ

โดยปกติแล้วไม่มีวิธีการใดวิธีการหนึ่งที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จะใช้ได้ผลกับทุก สถานการณ์ของความขัดแย้ง เนื่องมาจากสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ของความขัดแย้งและอุปสรรคในการ แก้ไขปัญหาความขัดแย้งมีความแตกต่างกันออกไป เช่น ระดับความไม่ไว้วางใจกันระหว่างคู่กรณี อาจจะมีน้อยหรือมาก เป็นต้น สิ่งเหล่านี้มีความสำคัญเนื่องจากวิธีการแก้ปัญหาแต่ละวิธีนั้น เหมาะสมกับสภาพการณ์ที่แตกต่างกันออกไป และวิธีการแก้ปัญหาโดยตัวของมันเองแล้วก็เป็น เพียงกลยุทธ์ วิธีหนึ่งที่เป็นไปได้ที่จะทำให้คู่กรณีบรรลุเป้าประสงค์ อาจจะรวมถึงการใช้ มาตรการทางกฎหมาย การสร้างจิตสำนึกแก่สาธารณชน ยุทธวิธีเหล่านี้ถือเป็นประโยชน์ทั้งสิ้น ในกรณีที่ความขัดแย้งมีผลกระทบรุนแรงต่อทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องทั้งชุมชน องค์กรพัฒนาเอกชน รัฐบาลและภาคเอกชน ทุกฝ่ายจำเป็นต้องต้องแก้ปัญหาาร่วมกันโดยการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ซึ่งถือว่ามีค่าสำคัญมาก และกระบวนการนี้จะก่อให้เกิดประโยชน์ในที่สุด

เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการแก้ปัญหาความขัดแย้งมากที่สุด จะต้องพิจารณาถึงจารีตประเพณีของกลุ่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย เพื่อเป็นกลไกในการแก้ปัญหาที่ให้ผลในแง่บวก อันมีฐานบนวิธีการแก้ปัญหาดั้งเดิมของชุมชนที่เคยปฏิบัติกันมา อันที่จริงความขัดแย้งไม่ได้เกิดระหว่างชาวบ้านกับหน่วยงานของรัฐเท่านั้น ระหว่างหน่วยงานของรัฐเอง หรือระหว่างชุมชนด้วยกันเองก็มีความขัดแย้งเช่นเดียวกัน ความสมดุลของอำนาจอาจจะมีอยู่ในบางสถานการณ์ บางครั้งการใช้วิธีการแก้ไขความขัดแย้งตามประเพณีที่ชุมชนท้องถิ่นถือปฏิบัติสืบต่อกันมา อาจจะมีประสิทธิภาพมากกว่าการเจรจาต่อรองอย่างเป็นทางการ ในกรณีเช่นนี้การพยายามที่จะช่วยทำให้สถาบันท้องถิ่นนั้น ๆ มีความเข้มแข็งมากขึ้น

นิเวศวิทยาการเมือง ได้ให้ความสำคัญถึงเงื่อนไขความขัดแย้งด้านทรัพยากรธรรมชาติ ระหว่างรัฐ กลุ่มทุน และชาวบ้าน Guha (1989) ได้ศึกษาการจัดการทรัพยากรในระบบไร่แบบดั้งเดิมในอินเดียที่ถูกสร้างให้เป็นปัญหา ทำให้เกิดความขัดแย้งในการควบคุมทรัพยากรระหว่างระบบเกษตรแบบท้องถิ่นกับการใช้พื้นที่ป่าไม้ เพื่อการค้าในสมัยอาณานิคมของอังกฤษ Colchester (1990) ได้ศึกษาระบบไร่ของชนพื้นเมืองในอินโดนีเซียที่ได้กลายเป็นระบบที่ถูกกล่าวหาว่าทำลายเศรษฐกิจของประเทศ

การวิเคราะห์ถึงปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ในประเทศไทย ควรจะพิจารณาถึงมิติทางด้านเศรษฐศาสตร์การเมืองด้วย แทนที่จะบอกว่าเป็นแค่ปัญหาทางกายภาพทางด้านชีวภาพ หรือด้านนิเวศวิทยาเพียงอย่างเดียว ตลอดทั้งการวิเคราะห์ถึงความสำคัญเชิงโครงสร้างมหภาค จะทำให้เห็นพลังอำนาจทางด้านเศรษฐกิจ และการเมืองภายนอกอันมาจากการพัฒนาประเทศ การรวมศูนย์อำนาจจากรัฐบาลกลางในการควบคุม และการจัดการป่าไม้โดยใช้กฎหมายป่าไม้เป็นเครื่องมือ จนก่อให้เกิดโครงสร้างการถือครองที่ดินที่ไม่เป็นธรรม เกิดการเบียดเบียนกลุ่มชนที่ไร้อำนาจต่อรองจนต้องบุกรุกเข้าไปในพื้นที่ป่าในที่สุด การวิเคราะห์สถานการณ์ในแนวคิดเชิงนิเวศวิทยาการเมือง จะทำให้เห็นการแย่งชิงและความขัดแย้งระหว่าง รัฐ เอกชน และกลุ่มชาติพันธุ์ อันได้แก่ ชนกลุ่มน้อย ประกอบด้วย กระเหรี่ยง ม้ง เย้า ลีว ฯลฯ ที่อาศัยบนพื้นที่สูงในประเทศไทย Anan Ganjanpan (1994, 1996 อ้างในชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2539) ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ปัญหาการบุกรุกป่าและตัดไม้อย่างผิดกฎหมาย เป็นผลโดยตรงจากระบบกฎหมายและการจัดการป่าของรัฐ ซึ่งได้ก่อให้เกิดการกระจายผลประโยชน์ในทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างกลุ่มเอกชนและชาวบ้านที่ยากจน โดยเฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์อันเป็นชนกลุ่มน้อยในประเทศ การยอมรับและสนับสนุน แนวคิดและแนวกรรมสิทธิ์เอกชนในเขตป่าอย่างเป็นทางการ เช่น โครงการสิทธิทำกิน ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ (สทก.) และนโยบายปฏิรูปที่ดิน แต่กลับปฏิเสธระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนที่มีมาแต่ดั้งเดิม ทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างสิทธิ

เอกชน (Private Property) และสิทธิชุมชน (Common Property) จนทำให้เกิดการบุกรุกทำลายพื้นที่ป่าเพิ่มมากขึ้น นโยบายการอนุรักษ์ทรัพยากรของรัฐมีความลึกลับและเป็นเรื่องทางการเมือง ทั้งนี้เพราะ ในขณะที่รัฐเน้นการอนุรักษ์โดยมีนโยบายอพยพคนออกจากป่าและการเพิ่มพื้นที่ป่าอุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ขณะเดียวกันกลับสนับสนุน โครงการพัฒนาต่าง ๆ ในเขตป่า ตลอดจนส่งเสริมกรรมสิทธิเอกชนในที่ดินป่าไม้ ประเด็นชนกลุ่มน้อยและการทำลายป่า จึงเป็นเครื่องมือรัฐที่ใช้ในการปกปิดความไม่จริงใจในการรักษาป่าของรัฐ นโยบายดังกล่าวจึงเป็นการละเมิดสิทธิ ความเสมอภาคและการพัฒนาที่ยั่งยืนอีกด้วย ซึ่งเป็นการนำไปสู่การเผชิญหน้าระหว่างชุมชนท้องถิ่นและหน่วยงานของรัฐ เพื่อช่วงชิงการเป็นเจ้าของป่าตามกฎหมายเพื่อควบคุมและขยายอำนาจของรัฐเข้าไปในพื้นที่ป่า ทำให้ระบบการจัดการทรัพยากรส่วนร่วมบนพื้นที่สูง เช่น ระบบไร่หมุนเวียน กลายเป็นการใช้ที่ดินที่ผิดกฎหมาย และทำลายป่า การจัดการป่าในวิถีชีวิตแบบยังชีพในรูปของป่าชุมชนในเขตที่กันเป็นป่าอนุรักษ์ กลายเป็นสิ่งที่ไม่อาจยอมรับได้ตามกฎหมาย การไร้สิทธิตามกฎหมายของชุมชนในการเป็นเจ้าของและปกป้องทรัพยากรของตนเอง ตลอดจนการกีดกันไม่ให้ชุมชนรวมทั้งกลุ่มชาติพันธุ์ในที่สูงมีส่วนร่วมในการจัดการป่าได้กลายเป็นสาเหตุที่สำคัญที่ผลักดันให้ชุมชนต้องหันไปพึ่งตลาดและระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ขาดความแน่นอน ตลอดจนขยายที่ดินทางการเกษตรหรือสูญเสียไปกับกระแสการกว้านซื้อที่ดินเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ สถานการณ์ดังกล่าวเป็นภาพสะท้อนของกระบวนการที่ป่าได้กลายเป็นสมบัติสาธารณะที่เปิดเสรี (Open Access) อันเนื่องจากการจัดการของรัฐ ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ สมศักดิ์ กองอินทร์ (2540) เรื่องรูปแบบการอ้างสิทธิในทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์อุทยานแห่งชาติแม่โท อำเภอสอด จังหวัดเชียงใหม่ พบว่าการที่รัฐไม่ยอมรับสิทธิทางพฤตินัยของชุมชน โดยรัฐได้ใช้อำนาจตามกฎหมายเข้าไปควบคุมและจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้รูปแบบการดำรงชีพของชุมชนที่เรียบง่าย กลายเป็นเร่งรีบ มีการผลิตเพื่อจำหน่าย และพึ่งพา ระบบตลาดมากขึ้น ก่อให้เกิดการกู้ยืมเงินเพื่อนำไปใช้ในการผลิต เมื่อประสบภาวะหนี้สินและมีฐานะยากจนเช่นเดิม ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติถูกนำมาใช้อย่างเข้มข้น ส่งผลกระทบต่อความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ นอกจากนี้มาตรการทางกฎหมายที่รัฐนำมาใช้ยังขาดการบังคับใช้หรือไร้สภาพบังคับ ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นของรัฐ (State Property) กลายเป็นทรัพยากรเปิด (Open Access) เกิดการอ้างสิทธิของชุมชนในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อให้สามารถดำรงชีวิตในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ได้ตลอดไป

นอกจากนี้ชูศักดิ์ วิทยาภัก (2538) ได้ทำการศึกษาการจัดการลุ่มน้ำของชุมชนภายใต้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในภาคเหนือ พบว่าชุมชนหมู่บ้านสามารถจัดการทรัพยากรส่วนรวม เช่น การจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำอย่างมีประสิทธิภาพ โดยใช้สถาบันหมู่บ้านเป็นกลไกในการดูแล

และการจัดการ ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความยั่งยืนของทรัพยากรและความมั่นคงของชีวิตชุมชน รัฐควรให้การรับรองสิทธิชุมชน และกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรสู่ชุมชนหมู่บ้าน แต่ไม่ควรละเลยความร่วมมือระหว่างท้องถิ่นกับรัฐ เพราะชุมชนได้ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจการเมืองที่ใหญ่กว่า

วิวัฒน์ คติธรรมนิศย์ (2536) กล่าวว่า “สิทธิชุมชน” เป็นคุณสมบัติอันมีอยู่แล้วในพื้นฐานของประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมไทย แต่ได้ถูกกลบเลือนไปตามกระแสวัฒนธรรมตะวันตก ซึ่งมุ่งเน้นในเรื่องอำนาจ และผลประโยชน์ ทั้งที่สิทธิชุมชนเป็นเสมือนเครื่องมือ หรือกลไกของความสมดุลต่อกระแสน้ำอำนาจและผลประโยชน์ จึงเท่ากับเป็นหลักประกันของการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน โดยทั่วไปรูปแบบของการมีสิทธิแบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม คือ

1. การไม่มีสิทธิหรือการที่ทรัพยากรตกอยู่ในสภาพเป็นทรัพยากรเปิดเสรี (Open Access)
2. สิทธิชุมชน (Common Property)
3. สิทธิเอกชน (Private Property)
4. สิทธิโดยรัฐ (State Property)

สถานะที่ทรัพยากรเปิดเสรี คือ สถานะของการที่ไม่มีสิทธิในทรัพยากร ซึ่งทุกคนสามารถเข้าไปใช้ทรัพยากรนั้นอย่างเสรี สิทธิชุมชน คือการมีสิทธิร่วมกันของชุมชนในแต่ละกลุ่มเพื่อควบคุมดูแลทรัพยากร ส่วนสิทธิเอกชนเป็นสิทธิโดยปัจเจกบุคคล แต่ถ้าทรัพยากรถูกควบคุมโดยรัฐ ถือว่าทรัพยากรตกอยู่ภายใต้สิทธิของรัฐ อย่างไรก็ตาม ตามกฎหมายทรัพยากรเป็นของรัฐ แต่ในทางปฏิบัติอาจตกอยู่ในสถานะเป็นทรัพยากรเปิด หรืออาจมีบุคคลหรือกลุ่มบุคคลเข้าควบคุมได้ เนื่องจากรัฐเป็นเจ้าของ แต่ไม่สามารถควบคุมการใช้ได้ ประเวศ วะสี (2536) กล่าวว่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นสิทธิของรัฐแต่ประสบกับความล้มเหลวมาโดยตลอด ทรัพยากรเกิดความเสื่อมโทรมเกิดปัญหามลพิษ แนวทางในการแก้ไข คือ การกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยยอมรับสิทธิชุมชน

2.3 แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วม

ในอดีตที่ผ่านมาประชาชนจะตกเป็นฝ่ายถูกกระทำเรื่อยมาโดยตลอด ดังนั้นประเด็นสำคัญของการมีส่วนร่วมคือ การเข้าร่วมอย่างเป็นฝ่ายกระทำของประชาชน การที่ประชาชนมิได้เป็นฝ่ายกระทำ ทำให้เกิดไม่มีความมั่นใจ ไม่กล้าคิด กล้าทำ และไม่รู้สึกรู้ว่าตนสามารถกำหนด ควบคุมสภาพแวดล้อมและการเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่ได้ ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ถูกต้องจึงต้องมุ่งพัฒนาคุณภาพของคน การพัฒนาคนคือกระบวนการเจริญเติบโตทางปัญญา ความสามารถในการดำรงชีวิตและสภาพแวดล้อมทั้งปวง เป็นกระบวนการที่เคลื่อนไหว

เปลี่ยนแปลงทั้งคุณภาพ และปริมาณตลอดเวลา เริ่มต้นจากการรับรู้ตนเอง การดำรงชีวิต สภาพการณแวดล้อม และปัญหาต่าง ๆ ซึ่งไปสู่การกระทำต่อสภาพการณหรือปัญหานั้น ๆ ติดตามด้วยการรับรู้แห่งผลการกระทำ และสภาพปัญหาซึ่งเป็นการรับรู้ในระดับที่สูงขึ้นไป นำไปสู่การกระทำที่ต่อเนื่องกันเรื่อยไป ถ้าไม่คำนึงถึงเงื่อนไขทางชีวภาพ กระบวนการพัฒนานี้ย่อมเติบโตไปพร้อมกับสภาพแวดล้อมที่เป็นจริง อุปสรรคที่ใหญ่ยิ่งพัฒนาการดังกล่าวคือ สภาพชีวิตทางวัตถุวิสัยที่ยากจนข้นแค้น ขาดแคลนไปหมดทุกอย่าง อันเป็นผลของการพัฒนาอย่างไม่เท่าเทียมที่ดำเนินติดต่อกันมาหลายปี (อภิรัชย์ พันธเสน, 2539) ฉะนั้นกระบวนการส่งเสริมการมีส่วนร่วมแท้จริงของประชาชนจะต้องเป็นกระบวนการสร้างจิตสำนึก ให้ประชาชนมีการรับรู้ที่ถูกต้อง มีความมั่นใจ เข้าใจมูลฐานของสภาพการณที่ตนเผชิญอยู่ การแสดงออกซึ่งการมีส่วนร่วมอันเป็นผลที่เกิดจากความสุกงอมด้านความคิด ในขณะที่เดียวกันพฤติกรรมของการมีส่วนร่วมย่อมสะท้อนกลับเป็นการพัฒนาจิตสำนึกให้สูงขึ้นไปอีก ทำให้การส่งเสริมการมีส่วนร่วมตามแนวความคิดพัฒนาชุมชนจึงมุ่งเน้นกระบวนการศึกษาเพื่อพัฒนาจิตสำนึกของประชาชนเป็นด้านหลัก ในกรณีเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมเป็นบทบาทขององค์กรของรัฐที่จะต้องกระตุ้นให้ประชาชนได้ฝึกคิดพิจารณา วิเคราะห์มูลเหตุของสภาพการณและปัญหาที่เผชิญอยู่ ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ในชุมชนของตนเองและในสังคมใหญ่ทั้งหมด ซึ่งในแผนพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (พ.ศ. 2540 – 2544) ได้กำหนดแนวทางในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนและองค์กรชุมชน อีกทั้งส่งเสริมความร่วมมือระหว่างรัฐ ชุมชน องค์กรท้องถิ่น เพื่อส่งผลให้การพัฒนาท้องถิ่นเป็นไปอย่างยั่งยืน ฉลาดชาย ระมิตานนท์ (2537 อ้างในสมศักดิ์ กองอินทร์, 2540) กล่าวว่าในระยะบอบประชาธิปไตยหัวใจของระบอบนี้คือ คนส่วนใหญ่เป็นผู้ใช้อำนาจในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเพื่อประโยชน์ของคนส่วนใหญ่โดยมี 3 ขั้นตอนได้แก่

1. ขั้นหลักการ จะต้องยอมรับว่าทรัพยากรเป็นของประชาชน รัฐเป็นเพียงผู้ถือแลร์รักษาไว้ในนามของประชาชนเท่านั้น ซึ่งสอดคล้องกับรัฐธรรมนูญที่ระบุว่า “ประชาชนคนไทยเป็นเจ้าของประเทศ” เพราะฉะนั้นทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ฯลฯ เป็นของคนไทยนั่นเอง

2. ขั้นวิธีการ เมื่อหลักการประชาธิปไตยถือว่า ประชาชนเป็นเจ้าของประเทศเป็นเจ้าของทรัพยากรธรรมชาติ วิธีการคือให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรให้มีประสิทธิภาพสูงสุด และเป็นธรรมที่สุดในรูปของการกระจายอำนาจ เช่น การจัดการป่าชุมชน การจัดการน้ำโดยชุมชน เป็นต้น ในบางกรณีประชาชนไม่อาจเข้ามามีส่วนร่วม ได้โดยตรง รัฐและหน่วยงานของรัฐจะต้องดำเนินการจัดการทรัพยากรนั้น ๆ อย่างเปิดเผย และโปร่งใส โดยให้

ประชาชนได้รับข้อมูลข่าวสารทุกขั้นตอนของการดำเนินการ เมื่อเกิดปัญหาข้อข้องใจของประชาชนทั่วไปจะต้องมีการไต่สวนสาธารณะ (Public Hearing)

3. ผลที่ได้ การจัดการทรัพยากรในระบอบประชาธิปไตยมีวัตถุประสงค์สูงสุดคือ ความเป็นธรรมอันได้แก่ เพื่อประโยชน์ของคนส่วนใหญ่ แต่ต้องไม่ทำลายหรือละเมิดสิทธิของคนส่วนน้อย

ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ (2527) ได้อธิบาย “การมีส่วนร่วมของประชาชน” คือ การที่ประชาชน หรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของคนในการจัดการ ควบคุมการใช้ กระจายทรัพยากร และปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในสังคมเพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคม โดยได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกในรูปการตัดสินใจในการกำหนดชีวิตอย่างเป็นตัวของตัวเอง ซึ่งประธาน สุวรรณมงคล (2527) กล่าวถึงปรัชญาของการพัฒนาชนบทโดยยึดหลักการสำคัญ คือ การให้ชาวชนบทได้มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาของคนโดยตนเอง การพัฒนาชนบทแนวใหม่นี้ จึงเป็นการทำให้ชาวชนบท รู้จักวิเคราะห์ถึงสภาพการณ์ที่ตนเองเป็นอยู่ และพร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงเมื่อจำเป็น เมื่อคนเกิดความสำนึก และมีความปรารถนาที่จะเปลี่ยนแปลงแล้ว ขบวนการพัฒนาก็จะเกิดจากความสมัครใจ และมีความเป็นตัวของตัวเอง การมีส่วนร่วมของชุมชนจะเป็นเครื่องค้ำประกันว่าผลแห่งการพัฒนาจะตกอยู่กับประชาชนส่วนใหญ่ โดยการมีส่วนร่วมในงานพัฒนาชนบท ชุมชนควรมิบทบาทสำคัญใน 4 ลักษณะ คือ

1. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ
2. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินงาน
3. การมีส่วนร่วมของชุมชนในผลประโยชน์
4. การมีส่วนร่วมของชุมชนในการประเมินผล

ม.ร.ว. อकिन รพีพัฒน์ (2527) แบ่งการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนออกเป็น

1. การค้นหาปัญหา สาเหตุของปัญหา ตลอดจนแนวทางแก้ไข
2. การตัดสินใจเลือกแนวทาง และวางแผนพัฒนาแก้ไขปัญหา
3. การปฏิบัติงานในกิจกรรมการพัฒนาตามแผน
4. การประเมินผลงานกิจกรรมการพัฒนา

การวิเคราะห์ถึงปัญหาการมีส่วนร่วมในบทบาทขององค์กรชุมชนท้องถิ่น ซึ่งเป็นแนวทางในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม สมควรจัดให้มีองค์กรของประชาชนในระดับท้องถิ่น เพื่อใช้เป็นกลไกภายในของระบบสังคมของท้องถิ่นนั้น ๆ ชูเกียรติสิสุวรรณ (2531) ได้ทำการศึกษา การให้ความรู้ ความเข้าใจระดับตำบลในเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม จังหวัดลำปาง ปรากฏว่าประชาชนโดยทั่วไปมีความรู้

พื้นฐานเรื่องทรัพยากรธรรมชาติ และความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติต่อการดำรงชีวิต ซึ่งบางส่วนเริ่มมีความตระหนักในปัญหาทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่ปรากฏในท้องถิ่น นอกจากนี้ประชาชน และเจ้าหน้าที่ที่มีความพร้อมในการมีส่วนร่วมเพื่อแก้ไขปัญหา และสามารถระบุต้นเหตุของปัญหาทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นได้ โดยประชาชนส่วนใหญ่เริ่มมีความห่วงใย ในทรัพยากรธรรมชาติที่กำลังลดลงและเสื่อมสภาพอย่างรวดเร็ว และต้องการเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ในท้องถิ่นให้มากกว่าปัจจุบัน

วิรัช วิรัชนิภาวรรณ และคณะ (2531) ได้ศึกษาบทบาทขององค์กรท้องถิ่นที่มีต่อการบริหาร และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม พบว่าองค์กรในท้องถิ่นมีความต้องการให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และปฏิบัติในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้มากขึ้น นอกจากนี้ จักรพันธ์ วงษ์บูรณาวิทย์ (2541) ได้ศึกษาเรื่องบทบาทและหน้าที่ขององค์กรประชาชนในเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในจังหวัดน่าน พบว่าจังหวัดน่านมีปัญหาเรื่องทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างมากไม่ว่าจะเป็นเรื่อง ที่ดิน ป่าไม้ และแหล่งน้ำ แต่ทั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐ ผู้นำองค์กรท้องถิ่น และประชาชน ต่างมีความตระหนักและรับรู้ถึงสภาพปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี ทั้งได้แสดงความพร้อม และสนใจที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ปัญหา ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่รับผิดชอบ ตลอดจนในท้องถิ่นเพื่อแก้ปัญหา ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติให้กลับคืนสู่สภาพดั้งเดิม

ธัญวัฒน์ นันทธนะวานิช (2538) ได้ศึกษาการใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านเพื่อจัดการทรัพยากรธรรมชาติในโครงการพัฒนาที่สูงคอยสามหมื่น พบว่าสาเหตุหลักที่นำไปสู่พฤติกรรมที่ทำให้เกิดการทำลายป่าไม้ ดินและน้ำ คือการขาดภูมิปัญญาที่สำคัญ 3 ประการ ได้แก่ ประการที่หนึ่ง ขาดสำนักความเป็นชุมชน ประการที่สอง ขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการบริหารจัดการชุมชนที่มีประสิทธิภาพ และประการสุดท้าย ขาดความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยีที่เหมาะสม

อนึ่ง ปกรณ์ จรุงสูงเนิน (2536) กล่าวว่า ภูมิปัญญาที่แท้จริงเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ และการพัฒนาสร้างภูมิปัญญาร่วมกันอย่างต่อเนื่อง จนเกิดเป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ประกอบไปด้วย ความรู้ 3 ประการได้แก่

1. ความรู้ที่สืบติดต่อกันมา
2. ความรู้เกี่ยวกับการบริหารจัดการชุมชน
3. ความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยี

2.4 แนวความคิดเรื่องป่าชุมชน

การมองป่าแยกออกจากประชาชน เป็นวิธีคิดพื้นฐานและรูปแบบของการกำหนดนโยบายในลักษณะอำนาจนิยม ที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคม เพราะชีวิตคนไทยและป่ามีความผูกพันกันอย่างใกล้ชิดตลอดมา ในอดีต วิถีชีวิตของคนไทยในชนบทโดยทั่วไปก็อาศัยหาเลี้ยงชีพด้วยการบุกเบิก หักล้างถางพง ทำมาหากิน ดำรงชีพ มีความผูกพันกับป่า ทางราชการเองก็ให้การสนับสนุน และรับรองสิทธิในที่ทำกินที่บุกเบิกนั้น จึงทำให้วิถีชีวิตของประชาชนและชุมชนในท้องถิ่นกับป่าดำเนินควบคู่กัน ไปด้วยความผูกพัน และเอื้ออำนวยต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน กล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์ของชุมชนในท้องถิ่นก็คือ ประวัติศาสตร์ของการบุกเบิกที่ป่าให้เป็นชุมชนและพื้นที่ทำการเกษตร ในกระบวนการดำรงชีวิตของประชาชนและชุมชนในท้องถิ่นเหล่านี้ ได้มีการตั้งสมประสงค์ และภูมิปัญญาความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ และสภาพสิ่งแวดล้อมในลักษณะที่ คนกับธรรมชาติมีความสมดุล คือ ป่าสามารถดำรงอยู่ และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ทั้งหมดประกอบเป็นพื้นฐานของสังคมวัฒนธรรม ที่มีคุณค่าและเห็นได้อย่างชัดเจน ในอุดมการณ์ป่าชุมชน ซึ่งเป็นการรักษาป่าบนพื้นฐานของความเชื่อบางประการ เช่น ความเชื่อเรื่องผีขุนน้ำของทางภาคเหนือ ความเชื่อเรื่องคอนปู่ตาในภาคอีสาน เป็นต้น ความเชื่อเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ของอำนาจ ในการรักษาป่าและเป็นพื้นฐานของการร่วมมือร่วมใจ ของชุมชน เพื่อปกป้องป่าของตน (เสน่ห์ จามริก, 2536) ซึ่งสอดคล้องกับสำนักงานป่าไม้จังหวัดเชียงใหม่ (2539) ที่ได้ให้ความหมายของป่าชุมชนไว้ 2 ลักษณะ ดังนี้

1. ป่าชุมชน คือ รูปแบบการจัดการป่าไม้ที่นำเอาความต้องการ การพึ่งพิงป่าของประชาชนมาเป็นวัตถุประสงค์ในการจัดการป่าไม้ และให้ประชาชนผู้ได้รับประโยชน์จากป่าเป็นผู้กำหนดแผนการ และควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ เพื่อผลประโยชน์ต่อเนื้อที่เสมอตามความต้องการของชุมชน

2. ป่าชุมชนในอีกความหมายหนึ่ง หมายถึง แนวทางการจัดการป่าที่มุ่งเน้นความต้องการของชุมชนทั้งในด้านนิเวศวิทยาชุมชน เศรษฐกิจ และความเชื่อประเพณี เพื่อการยังชีพของชุมชนเป็นเป้าหมายสำคัญ โดยที่ชาวบ้านในท้องถิ่น ผู้ใช้ประโยชน์จะเป็นผู้ดูแลรักษาป่าชุมชนมีอำนาจและบทบาทในการจัดการป่าโดยตรง ภายใต้การสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่รัฐ

โกมล แพรกทอง (2537) ได้ให้ความหมายของป่าชุมชน หมายถึง พื้นที่ซึ่งชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมกันภายใต้กติกาที่กำหนดไว้ มีกฎระเบียบ มีการควบคุม ดูแลการใช้ประโยชน์ให้เป็นไปตามความต้องการ บุคคลใดจะใช้ประโยชน์จากป่าเกินกติกา จะต้องเป็นไปตามวิธีการที่ชุมชนกำหนด การจัดการป่าชุมชน อาจเกิดจากประเพณีปฏิบัติของท้องถิ่นหรือถูกกำหนดขึ้นมาใหม่ภายใต้แผนนโยบาย และการสนับสนุนการดำเนินงานจากหน่วยงานภายนอกชุมชน

โกมล แพรกทอง และจินตนา อมรสงวนสิน (2537) ได้สรุปความหมาย การจัดการป่าชุมชนได้ 2 ทักษะคือ

1. ทักษะของการจัดการป่าชุมชน หมายถึง พื้นที่ป่าซึ่งได้รับการจัดการเพื่อให้ บรรลุวัตถุประสงค์ตามที่ชุมชนผู้ใช้พื้นที่ป่าดังกล่าวต้องการ อาจจะโดยตรง เช่น เป็นแหล่งไม้ ใช้สอย แหล่งอาหาร เป็นต้น หรือโดยทางอ้อม เช่น เป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร แหล่งนันทนาการ เป็นต้น

2. ทักษะของการใช้ประโยชน์ หมายถึง พื้นที่ป่าไม้ซึ่งมีการใช้ประโยชน์ ร่วมกันของชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์ในการใช้เหมือนกันหรือแตกต่างกัน ในการใช้ประโยชน์ จากป่า ภายใต้การยอมรับซึ่งกันและกัน

เสนห์ จามริก และคณะ (2536) ให้ความหมายการจัดการป่าชุมชนว่าเป็นขบวนการทางสังคม หรือการรวมตัวขององค์กรประชาชนในระดับชุมชน และ/หรือระดับเครือข่าย ภายในระบบนิเวศหนึ่ง เพื่อทำการใช้ประโยชน์และจัดการทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า อย่างยั่งยืน และเป็นธรรมเนียมของระบบความคิด ภูมิปัญญา อุดมการณ์ และสิทธิชุมชน ซึ่งเน้นหลักการ ทางศีลธรรม และความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเป็นสำคัญ

กรมป่าไม้ (2539) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนว่า ป่าไม้เป็น ทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ เอื้ออำนวยประโยชน์ต่อมนุษยชาติ ทั้งทางตรงและทางอ้อม การ ขยายตัวของจำนวนประชากร การพัฒนาความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ทำให้มีการใช้สอยทรัพยากรป่าไม้เพิ่มมากขึ้น พื้นที่ป่าไม้ถูกบุกรุก จึงก่อให้เกิดความเสียหายส่ง ผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยา และสิ่งแวดล้อมโดยส่วนรวมประกอบกับการเริ่มเป็นที่ยอมรับกัน แล้วว่าการดำเนินการจัดการและการรักษาทรัพยากรป่าไม้ และสัตว์ป่า โดยความพยายามของ เจ้าหน้าที่ของรัฐเพียงฝ่ายเดียว ไม่สามารถสัมฤทธิ์ผลได้ รวมทั้งแนวความคิด การจัดการและ การใช้ประโยชน์แบบยั่งยืน ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในสังคมปัจจุบัน มีการแสวงหา แนวทางและรูปแบบการจัดการที่เหมาะสม โดยให้ความสำคัญต่อชาวบ้านผู้ใกล้ชิดป่าที่สุด และได้พึ่งพิงอาศัยป่าไม้ในการดำรงชีพ ให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลรักษาและจัดการทรัพยากรป่า ไม้ที่ใกล้หมู่บ้าน เพื่อผลประโยชน์ของชาวบ้านเองเป็นสำคัญ แนวคิดดังกล่าวจึงเกิดเป็น “ป่าชุมชน”

ส่วนโกมล แพรกทอง และจินตนา อมรสงวนสิน (2537) กล่าวว่าแนวคิด เกี่ยวกับการจัดการป่าชุมชนมีพื้นฐานความคิดอยู่ 3 ประการ คือ

1. แนวคิดเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรรวม นำเสนอโดยนักชีววิทยา ชื่อ ฮาร์ดิน (Hardin, 1968) ว่าทรัพยากรส่วนรวมจะ ไม่ได้รับการดูแลอย่างดี ถ้าทุกคนมุ่งแต่จะใช้ประโยชน์

ตามที่ตนเองต้องการ และจะเป็นผลทำให้ทรัพยากรส่วนรวมเสื่อมโทรมอย่างรวดเร็ว จึงจำเป็นจะต้องมีการควบคุมเข้าไปเกี่ยวข้อง

2. แนวคิดเกี่ยวกับการควบคุมการใช้ทรัพยากรส่วนรวม นำเสนอโดย บรอมเลย์ (Bromley, 1986) ว่าทรัพยากรส่วนรวมมีการใช้ประโยชน์โดยกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์บางกลุ่ม ซึ่งมีการกำหนดการใช้ระหว่างกัน

3. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาพื้นบ้าน นำเสนอโดยนักวิชาการป่าไม้ของประเทศญี่ปุ่นที่เสนอว่า ป่าชุมชนเป็นการจัดการป่าไม้ที่แสดงถึงภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการจัดการป่าไม้ เพื่อประโยชน์ของชุมชนที่ได้ถ่ายทอดสืบต่อกันมาบนพื้นฐานวัฒนธรรม ทางด้านเกษตรกรรม ความเชื่อและประเพณีท้องถิ่น ที่แสดงให้เห็นถึงการพึ่งพาป่าไม้ของประชาชนในแต่ละประเทศ

เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536) มองการจัดการป่าชุมชนขององค์กรชุมชนเป็นองค์รวม ประกอบด้วยแนวคิด 5 ประการ ดังนี้

1. การมองป่าชุมชนในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมืองและระบบนิเวศ ในลักษณะนี้ ป่าชุมชนมิได้เป็นปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่งไร้การเคลื่อนไหว หากแต่เป็นการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรภายในชุมชน โดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขภายนอกในระดับมหัพภาค การมองป่าชุมชนในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ โดยเฉพาะการปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการทรัพยากร ซึ่งมีลักษณะรวมศูนย์มากยิ่งขึ้น เป็นแนวคิดที่ช่วยให้เราสามารถเชื่อมโยง ความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ในท้องถิ่นกับเงื่อนไขภายนอก ทั้งช่วยให้เห็นทิศทางของการพัฒนาประเทศที่มีผลต่อวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นอย่างชัดเจน

2. การมองป่าชุมชนจากมิติทางวัฒนธรรม หมายถึง การมองความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์กับธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวมและรอบด้าน เช่น มองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกัน ไม่อาจแบ่งแยกออกจากกันได้โดยเด็ดขาด เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งพัฒนาการทางวัฒนธรรม และทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในป่าไปพร้อมกัน การมองป่าชุมชนจากมิติทางด้านวัฒนธรรม เน้นการทำความเข้าใจกับวิถีชีวิตของชุมชนที่มีวิถีชีวิตสัมพันธ์กับป่า ว่ามีความหลากหลาย ลึกซึ้ง ซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งพัฒนาขึ้นอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

3. การมองป่าชุมชนว่าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชน (Communal Property System) ระบบทรัพย์สินร่วมของชุมชนมีรากเหง้า และพัฒนาการที่แตกต่างไปจากแนวคิดเรื่อง “กรรมสิทธิ์” ตามระบบกฎหมายตะวันตก แต่เป็นแนวคิดเกี่ยวกับระบบ

กรรมสิทธิ์ในทรัพยากร ซึ่งตั้งอยู่บนหลักการของ “สิทธิการใช้ (Users Right) และระบบการจัดการโดยชุมชนและองค์กรชุมชน” ประกอบไปด้วยกลุ่มผู้ใช้ เป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์ว่าใครบ้างมีสิทธิใช้ การจัดลำดับของการใช้ ใครบ้างไม่มีสิทธิ และควรใช้อย่างไร ควรมีระบบการจัดการและการควบคุมอย่างไร เป็นต้น

4. การมองป่าชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคม (Social Movement) ซึ่งอาจเป็นการสืบทอดวิถีปฏิบัติ และจารีตประเพณีในการรักษาป่าของชุมชนมาเนิ่นนาน หรืออาจเป็นขบวนการที่เกิดขึ้นใหม่ อันเป็นผลมาจากการรวมตัวของชาวบ้าน เพื่อต่อต้านการแทรกแซงจากภายนอกไม่ว่ากรณีใด

5. การมองป่าชุมชนในบริบทของการพัฒนาชนบท และอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยนัยนี้ป่าชุมชนเป็นกระบวนการแสวงหาทางเลือก เพื่อกำหนดทิศทางในการพัฒนาตนเองบนพื้นฐานของวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันหลากหลายของชุมชนชนบท และยังเป็นความพยายามในการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมไปพร้อมๆ กัน

สำหรับเงื่อนไขการเกิดและความสำเร็จของป่าชุมชน เสน่ห์ จามริก และคณะ (2536) ได้สรุปไว้ 8 ประการ ดังนี้

1. การมีความเป็นชุมชนสูง กล่าวคือ นอกจากชุมชนจะตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยร่วมกันแล้ว ยังมีความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชนอย่างแนบแน่น สำนึกความเป็นชุมชนอาจสะท้อนออกมาในรูปของความเชื่อ อุดมการณ์และพิธีกรรมที่ชุมชนยึดถือ และปฏิบัติร่วมกัน เช่น พิธีกรรมเลี้ยงผีขุนน้ำ พิธีเช่นผีปู่ตา เป็นต้น ซึ่งจะช่วยค้ำยันสำนึกของชุมชนให้มั่นคงและแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

2. การมีทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า ที่อยู่ในสภาพที่ใช้ได้ หรือยังมีศักยภาพเพียงพอที่จะฟื้นคืนกลับมาสู่ความอุดมสมบูรณ์ ได้อย่างยั่งยืน ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า มีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการผลิตในภาคเกษตร ดังนั้นลักษณะทางกายภาพของชุมชนที่จะมีจิตสำนึกในการรักษาป่า จะต้องมียุทธศาสตร์ดิน น้ำ ป่า ในลักษณะที่เอื้ออำนวยต่อการผลิตในภาคเกษตรของชุมชนอยู่

3. การมีผลประโยชน์ร่วมกัน การอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านมีพื้นฐานมาจาก การมีผลประโยชน์ร่วมกันในการใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า เพื่อการเกษตร และการใช้ผลิตผลจากป่าในชีวิตประจำวัน เช่น เป็นแหล่งอาหาร ไม้สำหรับก่อสร้างบ้านเรือน เชื้อเพลิง และของป่า อื่น ๆ เป็นต้น การอนุรักษ์ป่าจึงเป็นการรักษาผลประโยชน์ร่วมของชุมชนนั่นเอง

4. การมีจิตสำนึกในการรักษาป่าที่มีเพียงแต่มีความเข้มข้นและลึกซึ้งมากกว่าผลประโยชน์ร่วมเท่านั้น หากแต่ยังครอบคลุมถึงอุดมการณ์ความเชื่อ การพิทักษ์สิทธิชุมชน และสิทธิธรรมชาติในทางเป็นมนุษย์ มิให้ก้าวล่วง รุกล้ำจากบุคคลภายนอก อาจเกิดจากเงื่อนไขปัจจัย

ต่าง ๆ มากมาย เช่น เกิดจากประเพณี ความเชื่อ และการผลิตซ้ำของอุดมการณ์สืบทอดต่อกันมา เกิดจากความจำเป็นในการป้องกัน และรักษาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชน เกิดจากปัญหาภัยแล้ง หรือเกิดจากการต่อต้านการรุกรานจากภายนอก เช่น การต่อต้านสัมปทานทำไม้ การต่อต้านโครงการของรัฐ การต่อต้านธุรกิจเอกชน และการแย่งชิงทรัพยากรกับชุมชนใกล้เคียง เป็นต้น

5. การมีผู้นำชุมชนทั้งผู้นำทางธรรมชาติและผู้นำที่เป็นทางการที่มีความเข้มแข็ง และมีภูมิปัญญาสูง เพราะผู้นำนอกจากจะสามารถควบคุมและรักษากฎระเบียบต่าง ๆ ของชุมชนได้แล้ว ยังต้องสามารถปรับใช้ ภูมิปัญญาและจารีตประเพณีท้องถิ่น ให้เข้ากับสภาพการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะการทำงานบนพื้นฐานของการรักษาผลประโยชน์ของชุมชนโดยส่วนรวมเป็นหลัก

6. การมีการจัดตั้งองค์กรประชาชน ซึ่งอาจเป็นองค์กรตามประเพณี หรือ องค์กรทางการที่รัฐจัดตั้งขึ้น โดยมีหน้าที่รับผิดชอบ ในด้านการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม และเป็นธรรมชาติตามเงื่อนไขที่แตกต่างกันออกไป ทั้งในด้านระบบนิเวศ เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น โดยการทำงานขององค์กรชาวบ้าน มักวางอยู่บนพื้นฐานของ ภูมิปัญญาดั้งเดิม จารีตประเพณีและประสบการณ์ที่สั่งสมสืบทอดต่อกันมา

7. การมีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่า ทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สิน ร่วมของชุมชน ชุมชนบ้านป่าในอดีต มีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งหมดเป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน และชุมชนมีสิทธิในการดูแล จัดการและออกกฎเกณฑ์ เพื่อควบคุมการใช้ประโยชน์ ชุมชนที่ยังสามารถรักษาป่าไว้ได้มักเป็นชุมชนที่ยังยึดมั่นในจารีตประเพณีที่ป่าเป็นของชุมชน ผู้ที่รักษาป่าเท่านั้นจึงจะมีสิทธิในการใช้ประโยชน์และชุมชนมีสิทธิในการจัดการเพื่อผลประโยชน์อย่างยั่งยืน และเป็นธรรมต่อสมาชิกของชุมชน

8. การมีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม ในระบบการจัดการ ทรัพยากรของชุมชนนั้น ประกอบด้วย หลักการจัดการ วิธีการจัดการ และรูปแบบของการจัดการ หลักการจัดการทรัพยากรของชุมชนอยู่บนพื้นฐานของ (1) การยอมรับจารีตประเพณีสิทธิชุมชน (2) การคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิก และความเป็นธรรมทางสังคม (3) ความยั่งยืนของระบบการผลิตและความสมดุลของระบบนิเวศและ (4) การมีส่วนร่วมของสมาชิก ทั้งหมดของชุมชน วิธีการจัดการป่าชุมชน จำแนกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ ประการแรกมีการจำแนกประเภทของป่าออกเป็นประเภทต่าง ๆ เช่น ป่าอนุรักษ์หรือป่าต้นน้ำ ป่าพิธีกรรม ป่าใช้สอย โดยมีการกำหนดขอบเขตป่าประเภทต่าง ๆ อย่างชัดเจน ประการที่สอง มีการร่างกฎเกณฑ์และแนวทางการใช้ประโยชน์ให้สมาชิกของชุมชนทราบตลอดจนมีบทกำหนดโทษ สำหรับการฝ่าฝืน

ระเบียบของชุมชน และประการที่สาม มีการประชุมเพื่อทำหน้าที่ ดูแล ตรวจสอบควบคุมการใช้ ประโยชน์ทรัพยากร

รูปแบบการจัดการป่าชุมชน แบ่งออกได้เป็น 3 ประเภท คือ ประเภทหนึ่งรูปแบบ การจัดการตามจารีตประเพณี หมายถึงการนำเอาอุดมการณ์ ความเชื่อและวิถีคิดตามประเพณีมา ใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกฎเกณฑ์ของหมู่บ้าน เช่น ความเชื่อเรื่องผี และการยึดมั่นในวิถีคิดว่า ด้วยสิทธิชุมชน สิทธิการใช้และสิทธิตามธรรมชาติ เป็นต้น ประเภทที่สองรูปแบบการจัดการแบบ ประยุกต์ เป็นการจัดการทรัพยากรเนื่องจากมีความขัดแย้งและแย้งจึงทรัพยากรจากภายนอกสูงหรือ พื้นที่ที่พื้ลึงกอดันต่อป่าค่อนข้างมาก เช่น มีการลักลอบตัดไม้ จึงนำเอารูปแบบและวิธีการจัดการ แบบอื่นมาประยุกต์ใช้ร่วมกับการจัดการตามจารีตประเพณี เช่น การบวชป่า เป็นต้น และ ประเภทสุดท้ายรูปแบบการจัดการที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง เป็นขบวนการต่อสู้เพื่อ พิชัย สิทธิของชุมชน และต่อต้านนโยบายของรัฐในการแย่งชิงทรัพยากร เช่น ต่อต้านการให้ สัมปทานเอกชนปลูกป่าเพื่อเศรษฐกิจ ต่อต้านนโยบายประกาศเขตอุทยานแห่งชาติหรือเขตรักษา พันธุ์สัตว์ป่า เป็นต้น

นอกจากนี้ โคมล แพรททอง (2537) ได้ให้ข้อคิดเห็นว่า การจัดการป่าชุมชนที่ สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความมั่นคงและยั่งยืนของการจัดการป่าของประชาชนเพื่อประโยชน์ และโดยประชาชน จะต้องมียุทธศาสตร์ประกอบที่สำคัญดังนี้

1. การใช้ประโยชน์ของพื้นที่ป่า ประโยชน์ที่ต้องการจากป่า จะเป็นสิ่งกำหนด วัตถุประสงค์ในการรักษาป่าไว้ เช่น เพื่อประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร ของหมู่บ้าน เพื่อเป็นแหล่งไม้ใช้สอย แหล่งอาหาร ซึ่งจะเป็นจุดร่วมที่ประชาชนจะร่วมตัวกันในการรักษาป่าไว้ เพื่อการใช้สอยร่วมกัน หรือเป็นสมบัติส่วนรวมของชุมชน

2. การมีระเบียบกฎเกณฑ์ เพื่อควบคุมกันเองระหว่าง ประชาชนในหมู่บ้าน การจัดการป่าชุมชนจะมีระเบียบหรือกฎเกณฑ์ที่วางไว้เป็นที่ยอมรับของทุกคนในหมู่บ้าน เมื่อมีการ ละเมิด ก็จะมีการปรับโทษ หรือการลงโทษตามกติกาที่ตกลงกันไว้

3. องค์กรประชาชน เพื่อดำเนินการจัดการป่าให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่ได้ กำหนดไว้ จะต้องมียุทธศาสตร์ของประชาชนที่เข้มแข็ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเข้มแข็งของผู้นำ ขององค์กรที่จะดูแลป่า เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อทุกคนในชุมชน เช่น องค์กรเหมืองฝายใน ภาคเหนือ

4. การสนับสนุนจากองค์กรภายนอก การจัดการป่าชุมชนขององค์กรประชาชน ในหมู่บ้านต้องอาศัยการสนับสนุนจากองค์กรภายนอก เช่น การสนับสนุนทางด้านวิชาการ ด้านอุปกรณ์และวัสดุที่จำเป็น เพื่อให้ชุมชนสามารถจัดการป่า ให้เกิดประโยชน์สนองความต้องการได้อย่างเพียงพอและยั่งยืน

อนึ่ง ฉลาด รมิดานนท์ (2538) ได้สรุปว่าป่าชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของป่าไม้ สังคม หรือ Social Forestry ซึ่งหมายถึง กิจกรรมต่าง ๆ ทางด้านป่าไม้ที่มุ่งโดยเฉพาะต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนในท้องถิ่นในการจัดการป่าไม้ และมุ่งสนองความจำเป็นและความปรารถนาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับป่าไม้ของเขา

2.5 แนวความคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน

การพัฒนาที่ยั่งยืน เป็นคำศัพท์ของการพัฒนาที่เพิ่งเกิดขึ้นในช่วงปี ค.ศ. 1987 เป็นต้นมาด้วยสาเหตุของความคิดค้นที่เกิดจากความไม่สมดุลกันระหว่างการเร่งรัดพัฒนาด้านเศรษฐกิจ เร่งรัดการลงทุนและการใช้วัตถุดิบจากทรัพยากรธรรมชาติอย่างไร้ขอบเขต จึงเป็นผลให้ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายอย่างรวดเร็ว สภาพสังคมเสื่อมโทรมช่องว่างทางรายได้ระหว่างคนจนกับคนรวยกว้างขึ้น คนยากจนเพิ่มขึ้นพร้อม ๆ ไปด้วยความเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ

UN Commission on Environment And Development ได้ให้คำจำกัดความของการพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การพัฒนาที่สนองความต้องการของปัจจุบัน โดยไม่ทำให้ประชาชนรุ่นต่อไปในอนาคตต้องประนีประนอม ยอมลดความสามารถของเขา ในการที่จะสนองความต้องการของเขาเอง (พระธรรมปิฎก, 2539)

อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์ (2541) ได้กล่าวว่าการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นแนวคิดและแนวทางในการปรับปรุงคุณภาพชีวิตของคนและชุมชนให้ดีขึ้นโดยไม่เอนเอียงไปทางด้านวัตถุนิยมจนลืมการพิจารณาและอนุรักษ์สภาพแวดล้อมและธรรมชาติ แต่ให้ผสมผสานกลมกลืนไปกับการพัฒนา บำรุงรักษาสภาวะแวดล้อมทั้งทางธรรมชาติ และสังคม แต่อย่างไรก็ตามนักพัฒนาทั้งหลายก็ไม่ควรวิตกกังวล เอนเอียงไปกับการอนุรักษ์ภาวะแวดล้อม หรือวัฒนธรรมมากเกินไป จนทำให้การพัฒนาต้องชะงัก และจะต้องตระหนักถึงการพึ่งพากันระหว่างเขตเมือง และนิเวศวิทยา

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2538) กล่าวว่า การพัฒนาอย่างยั่งยืน คือ การพัฒนาที่สนองความต้องการของชนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำลายโอกาสของชนรุ่นอนาคตในการสนองความต้องการของตนเอง กล่าวคือ ชนรุ่นปัจจุบันต้องมอบส่งมรดกแห่งความมั่งคั่งทุกชนิดที่มีอยู่ ให้แก่ชนรุ่นอนาคตในปริมาณ และคุณภาพ ที่มีระดับไม่ต่ำไปกว่าปัจจุบัน และมรดกที่สำคัญที่สุด ได้แก่

สิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตทางกายภาพของมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย และการพัฒนาอย่างยั่งยืนจะครอบคลุมหลักการสำคัญ 3 หลักการ คือ

1. การประเมินค่าสิ่งแวดล้อม อันเนื่องมาจากเหตุผลว่าระบบนิเวศ คือ ระบบที่หล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์ การรักษารธรรมชาติ คือ การรักษาคุณภาพชีวิตมนุษย์
 2. การขยายมิติของกาลเวลา โดยมองให้ไกลถึงอนาคตของชนรุ่นหลังเราหรือไกลกว่านั้น
 3. ความเสมอภาพและความยุติธรรมของทุกชนชั้นของสังคม
- ซึ่งปรีชา เบียมพงศ์กานต์ (2535 อ้างในอนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์, 2539)

ให้ทัศนะในเชิงเศรษฐศาสตร์ เกี่ยวกับอุดมการณ์ทางเศรษฐกิจ การพัฒนาสังคม และความมั่นคงทางสังคม ในแนวใกล้เคียงกับความหมายโดยนัยของการพัฒนาอย่างยั่งยืนว่า

1. มีความสามารถสูงในการระดมทรัพยากร อย่างกว้างขวาง เพื่อแก้ไขปัญหาคุณภาพชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่
2. มีประสิทธิภาพในการจัดการ และใช้ทรัพยากรที่มีอยู่
3. มีพลังในการกระตุ้นให้มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง
4. มีหลักกลไก สำหรับการกระจายรายได้อย่างเป็นธรรม
5. มีหลักประกันที่ก่อให้เกิดการจ้างงานอย่างเต็มที่ และมีเสถียรภาพทางด้าน

เศรษฐกิจมหภาค

6. มีการอนุรักษ์ธรรมชาติ และแก้ไขวิกฤตการณ์ทางนิเวศ
7. มีการสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจให้แก่ประชาชนผู้ทำงาน
8. มีเสรีภาพทางเศรษฐกิจทุกระดับ

ฉะนั้นวิธีการที่เหมาะสมที่สุดคือการผสมผสานในลักษณะที่ทำให้เศรษฐกิจทั้งระบบประสานกลมกลืนกันอย่างเหมาะสม เช่น ไม่นั่นเรื่องการขยายตัวทางเศรษฐกิจ จนลืมเรื่องการรักษาสุขภาพแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น

หลักการพัฒนาที่ยั่งยืน (อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์, 2541) มีดังนี้

1. เน้นการเสริมอำนาจให้แก่ชุมชนท้องถิ่น โดยรับผิดชอบตามสิทธิ การดูแลรักแก่ชุมชนเอง การเข้าถึง การควบคุมการใช้ทรัพยากรท้องถิ่น และการสร้างวินัยท้องถิ่น ตลอดจนงานที่สิทธิชุมชนจะต้องได้รับการยอมรับ ซึ่งเป็นรากฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืน
2. กิจการต่าง ๆ ควรเป็นไปบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และข้อปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีท้องถิ่น ตลอดจนตอบสนองต่อความต้องการของชุมชนท้องถิ่น
3. การมีส่วนร่วมจากระดับล่าง ในการคิดริเริ่ม วางแผน ตัดสินใจ ได้รับผล

ประโยชน์ ตลอดจนการได้รับแจ้งข่าวสารข้อมูล ปรีกษาหารือ และเกี่ยวข้องในขั้นตอนการวางแผน นำแผนไปสู่ภาคปฏิบัติ และจัดการ โครงการ

4. ความเสมอภาคทางเพศ
5. สิทธิของคนพื้นเมือง และชนกลุ่มน้อย
6. ความหลากหลายทางชีวภาพและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะ สิทธิในการเข้าถึง และควบคุมทรัพยากรธรรมชาติ
7. ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอกรวมทั้งเทคโนโลยี การช่วยเหลือและการตลาด อันนำไปสู่การพึ่งพาตนเองและช่วยเหลือตนเองเป็นสำคัญ

นอกจากนี้วินัย วีระวัฒนานนท์ (2537) ได้เสนอหลักการและแนวคิดในการ พัฒนาอย่างยั่งยืน ดังนี้

1. มนุษย์จะยังคงอาศัยปัจจัยในการดำรงชีวิตจากทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่ง แวดล้อมที่อยู่ในโลกนี้เท่านั้น
2. การดำรงชีวิตของมนุษย์ด้วยกัน การดำรงชีวิตขอสิ่งมีชีวิตอื่น และสิ่ง แวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น จะต้องเกื้อกูลซึ่งกันและกัน
3. การพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติจะเป็นพลังสำคัญ ใน การพัฒนา สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่เสื่อมโทรมจะต้องได้รับการพัฒนาอย่างเร่งด่วน
4. การพัฒนาคุณภาพประชากรและการใช้ทรัพยากร จะเพิ่มขึ้นในปริมาณที่ จำกัดโดยอยู่บนพื้นฐานจำกัด นั่นคือวิถีการดำรงชีวิตจะต้องได้รับการปรับปรุงอยู่บนพื้นฐานของ หลักการในข้อที่ 1,2 และ 3

อนึ่งการพัฒนาที่จะก่อให้เกิดผลที่ยั่งยืนยาวนาน จะต้องไม่ก่อให้เกิดความ เสื่อมโทรมแก่คุณภาพสิ่งแวดล้อม และต้องกระทำจริงจัง การพัฒนาปรับปรุงสิ่งแวดล้อมและ ทรัพยากรธรรมชาติที่เสื่อมโทรม มีดังนี้

1. การควบคุมการเพิ่มประชากร
2. การฟื้นฟูสภาพแวดล้อม
3. การป้องกันกำจัดมลพิษ
4. การวางแผนการใช้ที่ดินและน้ำ
5. การประหยัดใช้ทรัพยากร
6. การพัฒนาเทคโนโลยีที่เหมาะสม
7. ค่านิยมและวัฒนธรรมที่เหมาะสม
8. การควบคุมอาวุธสงคราม

สมพร เทพสิทธิ (2536) ได้ให้ความเห็นการพัฒนาอย่างยั่งยืนจะต้องสนับสนุนค่านิยม และวัฒนธรรมที่มีการส่งเสริมมาตรการในการบริโภคที่ไม่ฟุ่มเฟือยโดยอยู่ในขอบเขตความสามารถที่รองรับได้ของระบบนิเวศ ซึ่งตรงกับแนวความคิดของ ฉลาดชาย ระมิตานนท์ (2536) ในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 มิติด้วยกันด้านหนึ่งมีความหมายครอบคลุมไปในรูปแบบของการดำรงชีวิต เช่นการใช้ทรัพยากร การทำนา ทำไร่ ทำสวน ทำประมง โดยคนท้องถิ่นจะรู้ว่าจะใช้ทรัพยากรอย่างไรจึงจะเหมาะสม ยั่งยืน ยาวนาน อีกด้านหนึ่งภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง อุดมการณ์ของการใช้ชีวิตซึ่งมีลักษณะเรียบง่าย ไม่ลุ่มหลงวัตถุ ไม่ปล่อยไปตามกระแสบริโภคนิยม พออยู่พอกิน พอใช้และดำรงชีวิตอยู่อย่างสอดคล้องกับธรรมชาติภายใต้อุดมการณ์พื้นบ้านนี้ วัฒนธรรมดั้งเดิมเก่าก่อนจึงสามารถดำรงอยู่ได้ แม้ว่ากระแสทุนนิยมจะไหลเชี่ยวก็ตาม ความหลากหลายทางธรรมชาติ และทางวัฒนธรรมจึงปรากฏอยู่เคียงข้างกัน

เอนก นาคบุตร (2536) ได้ศึกษาสิทธิชุมชนกับการกระจายอำนาจจัดการทรัพยากร โดยชี้ให้เห็นถึงวิถีชีวิตชุมชนของชาวเขาเผ่าต่าง ๆ แต่ละเผ่า สามารถอยู่ร่วมกับป่าได้ในเชิงที่เกื้อกูลต่อการอนุรักษ์ และฟื้นฟูระบบนิเวศ ด้วยการดำเนินการใน 3 องค์ประกอบที่สำคัญคือ

1. การปรับฐานความคิด ความเชื่อ ให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไปด้วยการประยุกต์ข้อมูลการอนุรักษ์ และจัดการทรัพยากรสมัยใหม่เข้ากับภูมิปัญญาเดิมอย่างเหมาะสม
2. สร้างเวทีการเรียนรู้ และการวิเคราะห์ทางเลือก ที่เหมาะสมกับการปรับใช้และฟื้นฟูทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ ได้อย่างสอดคล้องกับนโยบายรัฐ และศักยภาพการดำรงอยู่ของแต่ละชุมชน
3. การจัดตั้งองค์การขึ้นมาเป็นแกนกลาง ในการจัดการร่วมกันทั้งในระดับหมู่บ้าน เชื่อมโยงเป็นเครือข่ายขององค์กรที่ร่วมกันดูแลรักษาป่าชุมชน และป่าหรือลุ่มน้ำสาขา

2.6 แนวคิดเรื่องเครือข่าย

สุเทพ สุนทรเภสัช (2540) ได้อธิบายเครือข่ายว่า เป็นรูปแบบทางด้านจิตวิสัยของสายใย ความสัมพันธ์ของสมาชิกภายในสังคม ที่มีแบบแผนสายสัมพันธ์ต่าง ๆ ทั้งในระดับจุลภาค และมหภาคในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน มีหลักการว่าสายสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้กระทำต่าง ๆ ปกติจะมีลักษณะควบคู่กันในด้านเนื้อหา ความเข้มข้นสนองสิ่งต่าง ๆ ให้แก่กันและกัน โดยมีความเข้มข้นมากน้อยต่างกัน และมีลักษณะการทอดต่อกันหรือนำไปสู่เครือข่ายชนิด

ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นโดยความบังเอิญ แต่มีข้อจำกัดว่าแนวโน้มที่เกิดเครือข่ายต่าง ๆ มีพรมแดนที่เด่นชัด จะแบ่งกลุ่มออกจากกัน และส่งผลให้มีการรวมกลุ่มเพื่อนำไปสู่ความร่วมมือ และการแข่งขัน ซึ่งให้ ได้มาซึ่งทรัพยากรที่หาง่ายในแง่เครือข่ายของชาวบ้าน สุชาติ มิสมงษ์ (2535 อ้างใน กอบกาญจน์ พงษ์ชนะชัย, 2538) กล่าวว่า “เครือข่าย” ของชาวบ้านเป็นไปโดยธรรมชาติ เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและชุมชน โดยไม่มีเรื่องเงินทองเข้ามาเกี่ยวข้องในระดับเครือข่าย ที่ชาวบ้านมีอยู่เป็นเครือข่ายเฉพาะในระดับบุคคล (ครอบครัว) และเครือข่าย ซึ่งมีพื้นฐาน ความคิดมาจากการแสวงหาหลักประกันให้กับชีวิต ครอบครัวและลูก ๆ ของตนโดยถือว่า ในหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กันในลักษณะเครือข่าย และชุมชนเป็นอันดับแรก และขยายครอบคลุม ถึง กิจกรรมการพัฒนาเพื่อเป็นการสร้างหลักประกันให้กับตนเอง ครอบครัว กลุ่มชุมชนของ ตนเองและผู้อื่น ลักษณะของเครือข่ายมีสอง ลักษณะ คือ เครือข่ายแนวนอน มีความสัมพันธ์ ช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยมีพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน และเครือข่ายแนวตั้งมีพื้นฐานมาจาก ความไม่เท่าเทียมกัน เช่น การกู้เงิน การติดต่อประสานงานกับหน่วยงานของรัฐ และเอกชน

จากความหมายของเครือข่ายที่กล่าวมา สรุปได้ว่า เครือข่ายเป็นรูปแบบของ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ครอบครัว เครือญาติ และบุคคลกับชุมชนโดยการแลกเปลี่ยนและ การรวมกลุ่มเพื่อนำไปสู่ความร่วมมือ การสร้างหลักประกันให้กับตนเอง ตลอดจนกลุ่มชุมชน ของตนเอง

เครือข่ายสังคม หมายถึง สายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรง และทางอ้อม ระหว่างบุคคลหนึ่ง ไปอีกบุคคลหนึ่ง หรืออีกหลายบุคคล มีลักษณะยึดหยุ่นจะเป็นความสัมพันธ์ เชิงอุปถัมภ์ หรือไม่ก็ได้ ผู้ที่อยู่ร่วมในกระบวนการ จะรู้ว่ามีกรรมร่วมกันเพื่ออะไร หรือทำอะไร และมีการแบ่งงานอย่างยุติธรรม ซึ่งเครือข่ายสังคมเป็นรูปแบบหนึ่งของการประสานงาน เพื่อก่อให้เกิดความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อาจมีการประสานระหว่างหน่วยงานของรัฐ และหน่วยงาน ของเอกชน โดยมีเงื่อนไขสำคัญในการเกาะเกี่ยวให้มีความมั่นคง เหนียวแน่นและมีอายุยืนยาว คือ การเผชิญกับปัญหา หรือเกิดความกดดันร่วมกัน จนทำให้ทุกคนที่เข้าร่วมกันมีสำนึกร่วม เห็นประโยชน์ และศรัทธาต่อการรวมเป็นเครือข่าย ชุมชนจะมีพลังขึ้นมาได้จะต้องมีค้ำข่ายโยงใย หรือเครือข่าย (Network) ระหว่างชุมชนย่อย ๆ หลาย ๆ ชุมชน และเครือข่ายของชุมชนมีลักษณะ เป็นการแลกเปลี่ยนเพื่อช่วยเหลือซึ่งกันและกัน แลกเปลี่ยนด้วยความหวังดีต่อผู้อื่น พลังที่จะทำ ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชน มาจากการประสานความร่วมมือของคนชั้นต่าง ๆ ในชุมชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534) พลังขององค์กรชุมชนที่เกิดขึ้นมีหลายลักษณะ เช่น พลังกาย พลังทรัพย์ พลังใจ พลังความคิดโดยเกิดขึ้นมาเองหรือเกิดขึ้นใหม่จากการพัฒนาสิ่งเดิมเป็น รากฐานคิด

Mitchell (1969 อ้างใน พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2536) กล่าวว่า เครือข่ายสังคม หมายถึง สายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรง และทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งกับบุคคลอื่น ๆ อีกหลาย ๆ คน เครือข่ายสังคมจึงเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ องค์กรทางสังคม และโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าว สามารถนำมาใช้อธิบายพฤติกรรมต่าง ๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้

การมองเครือข่ายในลักษณะที่เป็นรูปธรรมขึ้นมา พิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ (2536) ได้เปรียบเครือข่ายสังคม เสมือนรูปภาพของจุดต่าง ๆ ที่มีเส้นหลาย ๆ เส้นโยงมาระหว่างจุดต่าง ๆ เหล่านี้กับจุด ๆ หนึ่ง ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง จุดศูนย์กลางเปรียบเสมือนบุคคลคนหนึ่ง และจุดต่าง ๆ เป็นตัวแทนของบุคคลอื่นรอบ ๆ ข้างที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วย เส้นโยงหลาย ๆ เส้น หมายถึง ความสัมพันธ์ทางสังคมหลาย ๆ ความสัมพันธ์ที่บุคคล และหรือกลุ่มบุคคลมีต่อกัน และกัน ซึ่งพื้นฐานความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญ คือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลกับบุคคลอื่น ๆ และองค์ประกอบอื่นด้วย เช่น การปฏิสัมพันธ์ การแลกเปลี่ยนข่าวสาร ข้อมูล เครื่องใช้ ไม้สอย อาหาร การบริการระหว่างบุคคล หรือกลุ่มบุคคล ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกันและกัน ของบุคคลต่าง ๆ ที่อยู่เครือข่ายสังคมนั้นเป็นความสัมพันธ์ในทุก ๆ ด้านที่บุคคลทั้งหมดในเครือข่ายสังคมมีต่อกัน เช่น ในด้านระบบเศรษฐกิจ การแต่งงาน เครือญาติ การเมือง สุขภาพอนามัย ส่วนพฤติกรรมที่แสดงออก ได้แก่ การไปมาหาสู่เยี่ยมเยียนกัน การปรึกษาหารือกัน การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นต้น

การศึกษาเครือข่ายสังคมตามแนวความคิดของ เจเรไม โบเซเวจ (Jeremy Boissevain 1974 อ้างในพิมพวัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2536) ต้องเริ่มจากบุคคลที่เป็นศูนย์กลางก่อนแล้วค่อย ๆ ขยายไปตามความสัมพันธ์ที่บุคคล ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางมีความสัมพันธ์ หรือมีโยงใยอยู่กับบุคคลอื่น ๆ ทำให้ต้องกำหนดลงไปว่าจะศึกษาบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อน และมีขอบเขตมากน้อยเพียงใด พร้อมทั้งข้อสังเกตประเภทของบุคคล หรือกลุ่มคน ซึ่งบุคคลมีความสัมพันธ์ด้วย โดยอาศัยระยะห่างทางสังคม เป็นเกณฑ์ในการแบ่ง เครือข่ายบุคคลประกอบไปด้วย ปริมาณที่สำคัญ 3 ปริมาณ คือ ปริมาณแรก ประกอบด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่ใกล้ชิดกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากที่สุด อันได้แก่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง ซึ่งเรียกว่า เครือข่ายใกล้ชิด ปริมาณที่สอง ได้แก่ เครือข่ายรอง ซึ่งประกอบด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่บุคคลเป็นจุดศูนย์กลางรู้จักคุ้นเคยน้อยกว่ากลุ่มแรก ได้แก่ ญาติพี่น้องที่ห่าง ๆ ออกไป เพื่อนฝูง และคนที่รู้จักคุ้นเคยอื่น ๆ ส่วนปริมาณที่สาม ได้แก่ กลุ่มบุคคลซึ่งบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางไม่รู้จักโดยตรง แต่สามารถติดต่อสัมพันธ์ โดยผ่านเครือข่ายใกล้ชิดอีกทีหนึ่งเรียกว่า เครือข่ายขยาย

ภาพที่ 2 แสดงกรอบแนวคิดโบเชแวง ซึ่งอาศัยระยะห่างทางสังคมเป็น
เกณฑ์ในการแบ่งปริมาณของเครือข่ายบุคคล

ลักษณะของเครือข่ายสังคม โบเชแวง (Boissevain, 1974 อ้างใน พิมพ์วัลย์
ปริศาสวัสดิ์, 2536) ได้จำแนกออกเป็น 4 ลักษณะ คือ

1. ความสัมพันธ์ที่มีความหลากหลายอันเนื่องมาจากบทบาทที่มีอยู่ในสังคม หรือ
ความสัมพันธ์เชิงซ้อน ซึ่งบุคคลที่มีความสัมพันธ์ ซึ่งกันและกันจะมีบทบาทหลายบทบาทใน
ชีวิตประจำวัน เช่น บทบาทพ่อ บทบาทผู้ใหญ่บ้าน บทบาทลูก บทบาทประธานกรรมการ
หมู่บ้าน ต่าง ๆ เป็นต้น ดังนั้นบุคคลสองคนอาจมีความสัมพันธ์กันได้ ทั้งบทบาทเดียวหรือหลาย
บทบาทประกอบกัน เรียกได้ว่า เป็นความสัมพันธ์เชิงเดี่ยว และความสัมพันธ์เชิงซ้อน ซึ่งบทบาท
แต่ละบทบาทจะมีบรรทัดฐาน และความคาดหวังเป็นค้ำชี้นำแนวทางพฤติกรรมที่จะปฏิบัติต่อกัน
และกัน

2. ความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยน เนื่องจากความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม
ไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทหน้าที่ที่คาดหวังในสังคม หรือตามบรรทัดฐานที่ได้รับการอบรม
ถ่ายทอดมา แต่ขึ้นอยู่กับพื้นฐานการรับรู้ การตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนซึ่งกัน และกันระหว่าง
คู่สัมพันธ์ทั้งในด้านวัตถุ และด้านจิตใจ ซึ่งอาจจะแลกเปลี่ยนในเพียงบางสิ่ง บางอย่างซึ่งกันและ
กันเท่านั้น โดยคำนึงถึงความเหมาะสม หรือความพอใจที่จะได้จากการแลกเปลี่ยนนั้น ๆ ด้วย
ดังนั้นจึงจำเป็นต้องแสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ของการใช้ประโยชน์ และการจัดการทรัพยากร

ป่าไม้ของชุมชนว่าได้มีการแลกเปลี่ยนสิ่งใดสิ่งหนึ่งบ้าง หรือการได้รับผลประโยชน์ตอบแทนบางอย่างจากความสัมพันธ์ดังกล่าว

3. ความสัมพันธ์ในลักษณะเท่าเทียมกัน และไม่เท่าเทียมกัน ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคล ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนนั้น สามารถก่อให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะร่วมมือกัน หรือแข่งขันกันระหว่างบุคคล หรือกลุ่มคน อันก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนที่สมดุลกัน และไม่สมดุลกัน คือ การได้รับผลประโยชน์จากกันและกันในลักษณะที่เท่าเทียมกัน และไม่เท่าเทียมกัน โดยฝ่ายหนึ่งอาจได้รับมากกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงในการใช้ประโยชน์ และการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน จึงเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางสังคม

4. ความถี่ และระยะเวลาของความสัมพันธ์ เครือข่ายสังคมมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เพราะมีการรู้จักกันมากขึ้นแต่ความถี่ หรือความบ่อยครั้งของความสัมพันธ์เป็นปัจจัยนำไปสู่คุณภาพของความสัมพันธ์ในลักษณะของการเกิดความสัมพันธ์เชิงซ้อน ดังนั้นการยอมรับการจัดการในด้านต่าง ๆ ของชุมชนในเรื่องต่าง ๆ จะต้องมีความเกี่ยวข้องกับความถี่ ความบ่อยครั้ง ความผูกพัน ความมีอิทธิพลต่อกันและกันในด้านพฤติกรรม และช่วงระยะเวลาของความสัมพันธ์

นอกจากเกณฑ์ต่าง ๆ ทั้ง 4 เกณฑ์ อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายสังคมแล้ว โบเชแวง (Boissevain, 1974 อ้างใน พิมพวิทย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2536) ยังได้เสนอสิ่งที่จะต้องคำนึง และวิเคราะห์ร่วมไปด้วย คือ ลักษณะของโครงสร้างของเครือข่าย ซึ่งได้แก่

1. ขนาดของเครือข่าย เมื่อศึกษาเครือข่ายสังคมมักเกิดปัญหาขึ้นว่าขนาดของเครือข่าย ควรจะครอบคลุมบุคคลมากน้อยเพียงไร โดยทั่ว ๆ ไปนักวิชาการส่วนมากมักยึดถือเอาเฉพาะเครือข่าย ซึ่งประกอบด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันจริง ๆ และไม่คำนึงถึงบุคคลที่มีแนวโน้มจะมีความสัมพันธ์กันภายหลัง หรือที่อาจเรียกว่า “เครือข่ายแฝง” แต่ในกรณีนี้โบเชแวงเห็นว่าควรรวมเอาบุคคลที่มีแนวโน้มจะมีความสัมพันธ์กันในภายหลังเข้าไว้ด้วย มิฉะนั้นการวิเคราะห์เครือข่ายสังคมจะได้คำตอบที่ไม่สมบูรณ์

2. ความหนาแน่นภายในเครือข่าย หมายถึง ระดับซึ่งสมาชิก หรือบุคคลในเครือข่ายมีความสัมพันธ์ และแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันในเชิงของการติดต่อสื่อสารทั้งในด้านปริมาณ และชนิด ของข้อมูล เช่น การติดต่อสัมพันธ์กันในทุกรูปแบบไม่ว่าจะเป็นไปด้านการให้คำแนะนำ การชูปรับนิเทศ ระหว่างประชาชนที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านแห่งหนึ่งโดยทุกคนในหมู่บ้านรู้จักกันหมด ไม่ว่าจะอะไรจะเกิดขึ้นในหมู่บ้าน คนในหมู่บ้านจะพูดคุยทั่วถึงกันหมด ลักษณะหมู่บ้านดังกล่าว มักมีความเป็นอันหนึ่ง อันเดียวกันในเรื่องบรรทัดฐาน และค่านิยมร่วมกัน

3. ความเกี่ยวพันกันภายในเครือข่าย ซึ่งสามารถวัดได้จากความแน่นอน อันหมายถึง สายสัมพันธ์ของบุคคลที่อาจเกิดขึ้นหรือได้เกิดขึ้นจริง และการเข้าถึง อันหมายถึง จำนวนของบุคคลภายในเครือข่ายโดยประมาณที่เชื่อมโยงบุคคลสองคนเข้าด้วยกันในระยะที่ใกล้ที่สุด

4. ตำแหน่ง และสถานภาพของบุคคลในเครือข่าย ยิ่งบุคคลในเครือข่ายอยู่ใกล้บุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากเท่าใด บุคคลนั้นก็ยังสามารถสื่อสารกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางได้ดีมากเท่านั้น ตำแหน่งและสถานภาพของบุคคลแสดงให้เห็นถึงระดับและโอกาสของการติดต่อกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลาง

5. กลุ่มของความสัมพันธ์ของบุคคลในเครือข่าย กลุ่มเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย สมาชิกภายในกลุ่มมีความสัมพันธ์กันค่อนข้างสูง มีความใกล้ชิดกันเป็นพิเศษมากกว่าบุคคลที่เหลือในเครือข่าย กลุ่มจึงเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย ซึ่งมีสัดส่วนของความสัมพันธ์ ภายในสูงกว่าความสัมพันธ์ภายนอกกลุ่ม ฉะนั้นการคงอยู่ของบุคคลภายในกลุ่มแต่ละกลุ่ม ก่อให้เกิดอิทธิพลซึ่งกันและกันภายในกลุ่มอย่างแน่นแฟ้น

การศึกษาเรื่องการใช้ประโยชน์ และการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน ไม่อาจจะละเลยเครือข่ายทางสังคมของชุมชนได้ เพราะธรรมชาติของชุมชนจะอยู่ในสภาพแวดล้อมเดียวกัน เผชิญกับปัญหาต่าง ๆ ร่วมกัน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนความร่วมมือทั้งระหว่างบุคคล เครือญาติ ชุมชนภายในและภายนอก เพื่อนำไปสู่การดำเนินการร่วมกัน

เครือข่ายการเรียนรู้ เครือข่ายการเรียนรู้ของชาวบ้านเกิดจากชาวบ้านได้ลุกขึ้นมาจัดการในเรื่องปัญหาสิ่งแวดล้อมปัญหา จัดการเรียนรู้ หาทางออกในเชิงคืดรณ ทำให้ได้ประสบการณ์ทั้งความสำเร็จและความล้มเหลว จึงเกิดศักยภาพของภูมิปัญญาการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากการจัดการเรื่องต่าง ๆ ที่ผ่านมา เพื่อตอบสนองการเรียนรู้ของชาวบ้านด้วยตนเอง มีการสะสมและสืบทอดความรู้ที่สามารถตอบปัญหา และการดำเนินชีวิตของชาวบ้านได้ในระดับหนึ่ง มีการผลิตซ้ำ การคิดค้นและการประยุกต์กับความรู้ที่ได้จากภายนอก การลองผิดลองถูกอยู่ตลอดเวลา ในหมู่บ้านชาวบ้าน ปัญญาชนชาวบ้าน นักเทคนิคพื้นฐาน ในหมู่บ้านอาวุโส ทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่ผสมกลมกลืนขึ้น (เอนก นาคะบุตร, 2533)

เครือข่ายการเรียนรู้ หมายถึง การเชื่อมโยงประสานสัมพันธ์แหล่งความรู้ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เพื่อให้มีการแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลระหว่างกัน โดยมีบุคคลที่มีความถนัดในด้านต่าง ๆ ซึ่งสามารถถ่ายทอดความรู้ให้บุคคลอื่น ๆ ได้ ที่เรียกว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่ง เอนก นาคะบุตร (2533) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้ในลักษณะต่าง ๆ ที่เรียนรู้ร่วมกัน เช่น กลุ่มแต่ละกลุ่มมาพบปะกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็น การที่นักวิชาการ หรือนักพัฒนาลงไปคุยกับชาวบ้าน

หรือผู้นำชุมชน หรือผู้นำชาวบ้าน การพาชาวบ้านจากหมู่บ้านหนึ่งไปดูงานในอีกหมู่บ้านหนึ่ง และการเรียนรู้แบบที่สถาบันภายนอกเข้ามาเสริม โดยมีลักษณะการกระจายตัวของเครือข่าย การเรียนรู้ออกเป็น 5 สาย คือ สายความเชื่อ ซึ่งมาจาก ความเชื่อเรื่องทางศาสนา พิธีกรรม การนับถือบารมีของพระ สายเครือข่าย มีการเกาะตัวผ่านทางเครือข่าย สายกิจกรรม เป็นกลุ่มที่มีกิจกรรมเหมือนกันเช่น กิจกรรมธนาคารข้าว กิจกรรมกลุ่มออมทรัพย์ สายปัญหา ร่วมกันหรืออุดมการณ์ร่วมกัน เป็นกลุ่มที่มีปัญหาเหมือนกันที่จะต้องเคลื่อนไหวในระดับต่าง ๆ เช่น เกี่ยวกับที่ดิน แหล่งน้ำ และสายจัดตั้ง มีหลายฝ่ายเข้าไปจัดตั้ง ไม่ว่าจะเป็นองค์กรพัฒนาเอกชน หรือรัฐเป็นเครือข่าย

ดังนั้นรูปแบบของเครือข่ายการเรียนรู้จะเป็นลักษณะที่ไม่มีรูปแบบที่แน่นอนตายตัว เนื่องจากชุมชน และท้องถิ่นต่าง ๆ มีความแตกต่างกัน ทำให้รูปแบบหนึ่งอาจเหมาะสมกับแห่งหนึ่ง แต่ไม่เหมาะสมกับอีกแห่งหนึ่ง เป็นต้น